1
75

НЕ ВЫДАВАТЬ
НА ДОМЪ

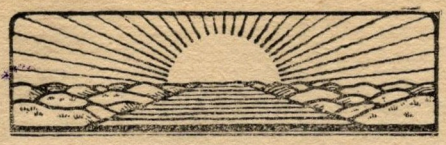

БИБЛІОТЕКА ЖУРНАЛА
ПУТЬ ПРОСВЕЩЕНІЯ

№ 3.

П. АЛАМПІЄВ

НЕ ВЫДАЕТСЯ
НА ДОМЪ.

СПРОБА ВИКЛАДАННЯ
ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ
РОЗМОВИ З ДІТЬМИ В СІЛЬСКІЙ ШКОЛІ

1168980

ХАРКІВ 1922

Р. Ц. № 1207—22/IX 1922. Харьков. 3.000 экз.

1822020

Тип. Эксперимент. Школы-Клуба Печатного Дела.

В 1920—22 роках довелось мені працювати учителем історії культури в Білгороді, в залізничій українській школі, а в році 1922 в дитячому будинку співробітників Наркомпрода—на дачі—в Померках біля Харькова.

В залізничій школі учні були діти рабочих, які зовсім недавно вийшли з села і ще зовсім не порвали свого зв'язку з селом, що видко хоч би з того, що діти балакали українською мовою. Майже всі діти були через ріжні умови—відсталими;—які через те, що українцям у російській школі було важко учитись, а де-які через те, що ці напів-робочі, напів-селяне були бідними—і дітім-то не можна було регулярно ходить у школу за браком чобіт, то доводилось з „Сидором" тягатись по тормозах—„спекулірувать", то служити в наймах. Школа, звичайно, видворила іх,—і от вони сипнули у нову школу, яку тільки-що заснували,—і де, як вони чули,—було трохи вільніше, ніж у російській. Де які тільки побули на гастролях, а де-які міцно осіли в школі.

У дитячому будинкові діти були з голодних губерень Надволжа і Сібіру; більша половина дітей були українці—селяне. Для цих дітей—я і почав викладати історію культури так, як дітям—селянам, як у селянській школі.

Діти—і ті, і другі—були трохи грамотними: уміли читати й писати, хоч не дуже,—одним словом, знання іх відповідали 3-му-4-5-му року навчання,—хоч літами діти були старіші—од 10 до 15 років.

І от перед цією авдіторією я й почав пробувати нові шляхи в викладанні історії культури. Звичайному оповіданню учителя і перекладу учня я дав значно менше місця, ніж йому зараз одводять,—а все пробував прикласти методи: трудовий і еврістичний. В підвалини своєї праці, я положив такі принціпи:

1. Звичайний *програм* історії культури—не можна назвати задовольняючим,—треба наново підібрати матеріял,—щоб історія культури дала учневі де-яку можливість розбіратись в оточуючому житті.

2. Звичайних *методів* мало для викладання,—до них треба ще додати методи: еврістичний і трудовий.

3. Увесь *курс* історії культури повинен уявляти з себе єдине спаяне ціле, а не окремі картинки, майже нічим не звязані.

Де-що з цієї праці—я і даю тут. Де-що виходило, де-що ніяк не вдавалось. Праця йшла приблизно так, як тут росповідано. Відповіді учнів побільшости записував я після розмов. Ті культурні речі, малюнки, діаграми, які робили учні—і зараз зостаються у шкільних музеях Білгородської української школи і дитячого будинку співробітників Наркомпроду.

Вступна розмова.

Усі розмови, які ідуть далі—велись мною—днів по 2—3 кожна, бо в кожній розмові дуже багато матеріялу на один раз.

Захожу в кляс—діти накидаються з питаннями:

— Петро Мартинович! а що ми з вами зараз будемо вчити?

Такі питання вони задавали і раніш. Я звичайно відповідаю:

— Що ж—навчу вас, як людей грабувати та вбивати по ярах!

— Та а а а!...

Я ніколи не казав заранї слів: „історія культури", через те, що, на мій погляд, два незрозумілих слова, незрозуміло зведені до купи, дадуть дітям нуль, пустий згук, яким діти почнуть орудувати, не розуміючи, що воно означає, як попугаї. Вони, як їм сказати ці слова, поперед усього почнуть їх змішувати,—і на перше питання—кричать:—„Історія!", „Культура!" „Історія культури!", „Культура історії!" Я рішив по-переду всього з'ясувати, що ці слова означають з'окрема,—а потім уже їх, зрозумілі,—звести до купи.

Вияснюю спершу слово „культура". На кожен випадок, в залежности від обставин, погоди, від того—чи зіма зараз, чи літо, чи осінь,—також в залежности від учнів—у мене був ріжний підход. Прикладом може бути такий:

— Де це ти, Люся, квітку видрала?

— Зірвала. Вони там у садку ростуть! Там їх багато! і другі є, і червоні!

— А ти, Валя, де?

Схожа відповідь. Учні, почувши питання, які їм цілком зрозумілі і які дуже близько торкаються їх,—добродушно роспливаються...

— А ти, Олю, де вирвала кісник? Де він росте?

Учні усміхаються. Виявляється, що не все те росте само, що на себе чіпляють.

— Так,—виходить, що те, що ми на себе чіпляємо, або само росте або...

— Або не росте!

— Добре. А ну, діти, озирайтесь навкруги, на всі боки,—і будемо думати,—що само росте, а що не само.

Іде вправа: все, що попаде на очі, розглядається з цього погляду і класифікується на дві частини: те, що само росте і те, що не росте. Під час цієї вправи—терміни трохи змінюються:

1. Те, що зробили люде.
2. Те, що буває само собою.

— Ну, хто ж робить кісники?

— Люди!

— А траву?

— Сама росте!

— А картуз? А воду? А лямпу! А олівець? А дощ?

Учні кажуть. Так, хлопці! Слухайте: те, що зробили люде,—те зветься—*культура.*

— Ну, всі заразом:

— „Культура!!!!"

— Ваня! іди до дошки—запиши: „культура". Усі запишіть у себе на листочках—„культура"...

Діти пишуть. Таким чином вони получили: слухове, зорове і рухове (кажучи і пишучи) враження нового слова „культура".

— А ну, давайте пригадувать культуру: хто яку знає! Кожен повинен пригадати хоч одну,—невідмінно! та свою, що ніхто раніш не казав!

Усі пригадують, бігаючи очима по кімнаті, в вікна, в двері. Найгірше доводиться—останнім: ім здається, що попередні назвали вже всю культуру, що ім уже нічого не зосталось. Вони наморщують лоб, і, нарешті—діло закінчено—пригадали всі.

— Слухайте, діти,—а те, що буває само собою, і без людей, те зветься *природа.*

Записуємо і починаємо пригадувати природу,—тільки зараз уже навпаки: хто культуру пригадував останнім,—той природу каже першим, а хто першим—той—останнім. Більшість, майже всі,—пригадують рослини,—які чогось міцніше зв'язані зі словом природа, ніж що инше,—тільки Зіна пригадує:

— Щлунок!

Я звертаю увагу дітей на те, що і каміння —теж природа, що звірі—теж.

— А чому це люди важжаються з культурою? На віщо вона здалася. Краще ж нічого не робити? га? Володя?

— Умгу!—каже Володя—досить лінивий хлопчик. Але другі розуміють, що праця— необхідна, і виявляють, що з культурою нам і тепліше, і ситніше, і красивіше, взагалі, краще жити на світі. Записуємо: „Культуру роблять для того, щоб краще жилось на світі".

— А вам доводилося робити культуру?

Між иншим,—такий вжиток слова „культура" замість „культурна річ", на мій погляд—не дуже великий гріх, в усякім разі, совість мене за це не мучила.

— Так яку хто робив? Згадайте зараз же! Ніна!

Діти кажуть,—а то й кричать:

— Я рогатку робив!

— Я куклу шила!

— Я кулш варила!

— Я віник робила!

— Я ямки копав!

Настя і Тимошка ніяк не згадають—і кажуть:

— А ми нічого культури не робили!

Усі регочуться.

— Ех ви, лодирі!—глузує Клава.

Уже діти засиділись. Це замітно було по їх позах. Я рішив дати ім працю просто фізичну,—та і крім того, мені зійшло на думку, що процес навчання повинен складатись не тільки з праці вчителя: учні теж повинні активно працювати, а то толку з навчання вийде не дуже багато. В відповідях своїх на питання вчителя учні досить пасивні: вони цілком ідуть за вчителем. Взявши це все на увагу,—я послав дітей шукати природи і культури,—і таскати в кімнату, де ми занімаємось.

— Тільки слухайте,—не беріть дуже грязного і такого, що вдвох не піднімите!—кажу ім на дорогу.

Діти з задоволенням біжать. Другі, не такі жваві,—вирізають з сірого паперу підходящі чотирьохкутники,—листи, на яких будемо робити колекції,—треті—пишуть надписи:

„Природа, що буває сама. Зібрали року . . . . . місяця . . . . . числа . . . . "

„Культура, що люди роблять . . . . " і т. д.

Де-які дівчата беруться зробити такі колекції самостійно: і зібрати, підписати—тільки зі своїм призвіщем і ім'ям.

Діти зносять усякі клаптики, пришивають на папір і, нарешті,—колекції зроблені. Вішаємо на стіну і продовжуємо розмову.

— Зараз задам вам, діти, задачу,—а ви рішіть. Прийшли ми ось сюди, в дитячий будинок. Тільки не зараз, не сьогодні,—а десять років раніш, коли це була ще дача багача,—от прийшли б,—така б тут навкруги культура була?

— Ні, зовсім не така, а друга!

— А от як би приїхали ми в Харків років двадцять назад: на вулицях—така б культура була, як і зараз?

Менші з дітей збентежені, а більші—запевнено кажуть:

— „Ні, не така!"

— А чого б не було, і що б було не таке, як зараз, а инше?

— Вивіски не такі як зараз: що не вивіска,—так і червона!

— Колючого дроту не було б!

— Буржуї ходили б по тротуарах!

— У лавках мануфактура була б!

— І хліб дешевий,—додає Костя.

— Так. Виходить—культура—не зостається однаковою, а....

— Міняється!

— Добре! Усе, що взнали, гарненько запам'ятайте,—щоб завжди знать,—а зараз ще про инше трохи погамуємось. Ваня! а в чиїй чинарці ходить твій братуха—Колька?

— У моїй!

— А чому ж ти її не вдягаєш!

— Та не налазе!

— А що таке з нею зробилось? Чи забастувала, чи зіжмалась!

— Та вона нічого, та я виріс великий!

— А який же ти раніш був?

— А от такий (показує рукою)—маненький!

— А ну, хто ще теж раніш був маненьким—підійміть руки!

Виявляється, що цим грішні всі. Між иншим,—такий засіб притягнення всіх дітей до одностайної нескладної дії,—усе рівно—чи то вимовленню слова „культура", чи то запису чого-небудь, чи то піднесенню руки вгору,—дуже помагає затримати увагу клясу на занятіях, якось то освіжає увагу дітей.

— А ну, ти, Павло, роскажи—який ти був раніш?

Павло оповідає без пляну, плутається, збивається з пантелику; другі хлопці визиваються:

— Я! Я! Я розскажу! Краще я!

Навмисне вибіраю того, хто вміє оповідати найкраще. Після оповідання виявляється, що Микола не зоставався весь час однаковим, а змінявся

— От, діти,—скажу я вам зараз нове слово, а ви гарно запам'ятайте. Оповідання про те, що було раніш з Миколою—зветься—„Історія Миколи" а що раніш було з собакою—„історія собаки":.. А от-хто напише на дошці оце нове слово: „Історія"?

— Я!—кричить на ходу Кость,—і пише: „Історыя".

— А от не так! Я поправлю!—кричить Ліза.

Поправили. Усі учні записали на листках.

— Зараз задача: хто спробує оповідать історію от цього шматочка хліба?

Діти уважно раздивляються,—щось міркують. Знайшлись охочі до оповідання—оповідають. Ще раз нагадуємо, що історія—це оповідання про те, що було раніш.

— А ну, лишень, Кость,—роскажи історію розідраного лівого чобота на нозі Павла! А ти, Мінька—історію своєї полотняної сорочки!

Оповідають. Решта слухає і дає де-які вказівки—корективи: „він проминув те-то і те-то"!

— Так от, усе має свою історію... А що, як би ми почали вчити історію усього, що є круг нас: і твоїх штанів, і твоєї капелюхи, і дядькової кішки,—стало б у нас часу?

— Ні, хай йому біс!—бурчить Микола,

— Оце ми будемо вчити історію усього на світі?—жахливо питає Ліза.

— Ні,—усміхаюсь я,—тільки будемо вчити історію культури,—того, яка раніш була культура...

— А історію природи будемо вчити!

— Ну, а як же ж! Тільки це з другим учителем.

— Так. А зараз діти,—усім вам праця: отут ви, на оцих листках пригадайте і запишіть побільше культури,—а ви, на оцих листках, побільше культури. А ти напиши історію нашої зозулястої курки,—а ти, Петрусь, історію самого себе, а ти історію свого батька—як він машинистом зробився, а ти—історію оцієї груби... і т. и. Роздаю папір. Діти пробують писати, як завше, кажуть—„не вмію“,—але я направляю їх, заставляю писати—що було з початку, що далі, що ще далі... і т. и. Діти пишуть, де що питають:

— А отак можна: „Груби перво-но-перво не було, а потім привезли кирпичу“?

— А так можна: „Сиділа дуже сердита квочка на гнізді—і клювалася“?... і т. д.

Праці провіряємо. Ця провірка іде таким чином: я повагом читаю працю перед усіма, а діти перебивають, коли що написано не так як треба. Примічену помилку виправляє слідком той саме, хто писав цю вправу.

Читаю: „Культура. Праця Насті Продченко: Хата... Дошка... Стіл... Тераса... Тин... Двері... Грядка... Вікно... Книжка... Камінюка...

— Ні!—кричать з місця,—не так! камінюка—природа!

— А от—культура!—сперечаються другі.

Діло виясняється: виявляється, що одні, кажучи „камінюка“—думали про граніт, дикий камінь,—а другі—про кирпич. Читаю далі.

— Стілець... Кухня... Замок... Ключ... Пальто... Черевики... Яблуня...

— Яблуня—природа!—перебивають багато голосів з ріжних кінців. Починається спір...

— Настя,—про яку яблоню писала?

— Про антоновку!

— А хто ще знає антоновку?

— О! це яблуки такі гарні! а пахущі!

— Коли зовсім виспіють!—додає другий.

— Ну, так як же антоновку по нашому назвемо?

Більшість дітей горою стоять за „природу“.

— А хто з вас бачив, де антоновка сама росте?

— У садку!

— І ніхто,—ані—як про неї й не думає,—і не робить з нею нічого,—і не працює над нею?

— Е, ні,—там робочий такий—садовник—ухажує...

А от—як би садовник не садовив, не прививав, не обрізував сухих гілок, не труїв черву,—була б така антоновка?

— Ні!

— А хто знає, які яблуки сами собою ростуть у лісі,—без садовників?

— Кислиці!

Павло кривиться, коли нагадують кислиці.

— А кислиці, як ми по нашому запишемо? Павло, до дошки! Пиши: кислиця... ну?

— „Культура"—шепоче хтось із кутка. Потім де-кілька голосів,—більше запевнених: природа! Увесь кляс схиляється на сторону „природи". Павло роздумує. Нарешті, рішається—і пише.

— „Природа".

— Пиши далі: „антоновка"...

Той пише зразу: „антоновка-культура".

— А жито?

— Культура! Культура!—кричать діти.

Ще де-який час порівнюємо з цього погляду: ліс—і садок, трусів і зайців, сементалку і зубра, вовка і мопса.

— А з чого стіл зроблено?

— З дошок.

— А дошки з чого?

— З дуба!

— А дуб, як по нашому треба назвати?

— Дуб—природа!

— Ось,—бачите,—виходить так: стіл, культуру зроблено з дуба, з природи. А з якої природи роблять хату? А кирпич?

Як наслідок розмови—висновок: природа буває і без культури,—а культуру завжди роблять з природи. Робимо вправу: поділяємо листки паперу на дві половинки. У першій пишемо—яка культура,—а в другій—з якої природи зроблена. Цю працю робимо усі на один манір,—а кожен на свій лад. Малювальщикам даю друге завдання: поділяємо листки паперу теж на дві частини. В першій—малюємо яку-небудь культурну річ,—а в другій—ту природу, з якої цю річ зроблено. Приклад: стіл і сосна,—коноплі і сорочка, і т. и.

Перша розмова на цьому й закінчилась. Її невідмінно треба розділити на 2—3 частини, щоб діти краще переварили увесь оцей досить тяжкий матеріял.

На цій розмові, як видно, я обмежив рямці культури матеріяльною культурою. Здається мені, що дітям спочатку инакше казати й не можна. Духовна культура буде учням виложена,—тільки не спочатку, а так, коли вони попораються над історією культури з рік,—і хоч трохи навчаться мислити історично.

А втовкмачені, таким робом, знаття і питання западають у голови дітей досить глибоко. На другий день чую на кухні якусь голосну балачку. Щось діти сперечаються з куховаркою--Настею. Прислухаюсь краще. Настя

гаряче спорить з хлопцями на тему, що таке огірки: чи природа, чи культура. Нарешті діти беруть верх, доводять безухильно, що огірки—то культура.

Але Настя не складає зброї і уїдливо питає:

— А чілавєк што? культура, аль прірода?

— Звичайно, природа!

— А вот нет,—над вамі чіртінятамі бйошся, бйошся,—і стіраіш, і готовиш, і шйош, і учіш,—канєшна, культура. Хлопці збентежені, але роблять спроби захиститись.

Самостійна суперечка на історично-культурну тему—це одне з найвищих досягнень при викладанні цього предмету в дитячім будинку.

Увечорі друга вчителька оповідає мені:

— Вбігла сьогодні Ксюшка. Дивилась, дивилась на мене—підбігла, як сіпоне мене за рукава:

— Це, каже, культура!...

Розмова про початок культури.

Як і завжди, питаю де-що з попередньої розмови,—щоб увести дітей у колію, зміцнити увагу. Потім питаю:

— А навіщо це люди морочать з оцим усім голову? Навіщо люди працюють?

— Щоб краще жити.

— А як на вашу думку,—звірі—теж хочуть краще жити?

— Звичайно! Як же ж! Вони ж живі!

— А щоб краще жилося,—вони роблять яку-небудь свою культуру?

Більшість кричить:

— Роблять! Роблять!

Меншість уперто каже:—„Ні“!

— Ну, хто знає—кажіть, яка культура є у звірів, птахів, риб?

Діти кажуть, що знають.

— У сліпущиняти є норка!

— А у ворони—гніздо! і т. и.

— У кого ж більш культури: у нас, чи в звірів?

— У нас! У нас!

— А чому хтось кричав спочатку, що у звірів культури немає зовсім?

— Та в них така культура,—та й мало!

— А от зараз подумайте—тяжка задача: чому у людей більше культури?

Діти трохи замислюються. Але ось уже Маруся каже:

— У нас пальці!

Цю відповідь мені кожен раз доводиться чути на розмовах—тільки иноді кажуть не „пальці“,—а „руки“—одним словом,—цілком наукова відповідь.

А Ар'є додає:

— І ум великий!

— А ну, у кого є пальці і ум,—підніміть руки!

Усі піднімають.

— Добре. Опустіть! От і ви пальцями та розумом робили культуру а культури, виходить діло, побільшало. Та не тільки ви,—і всі другі підбавляють що-дня. От зараз там пічники у дворі нову літню кухню роблять,—а Хведір Андрійович,—так той усе рами нові струже—і так усі люде працюють і працюють—вироблюють усе нову і нову культуру. А як ви гадаете, діти: оця дача, де ми живемо, завше тут була?

— Ні, раніш тут самий ліс був.

— Так; ліс—природа. А тин—завше був? А клумби?

— Клумби ми цю весну влаштували!

— А от, чуєте—он там гуде паровоз на залізниці, так завше тут і була залізниця?

— Ні, її теж збудували люди!

— Коли ж було більше культури—сей рік, чи торік?

— Зараз!

— А торік?

— Менше було!

— А двадцять років назад?

— Ще менше!

— А сто років назад?

— Менше ще!

— А тисячу літ назад?

— Менше, зовсім мало!

— А ще, ще раніш, зовсім, зовсім давно?

— Зовсім не було!

— А як думаєш ти, Ваня?

— Правда, що не було!

— Пишіть усі! Гриць, до дошки! „Раніш культури зовсім не було“!

— А як ми того чоловіка назвемо, що був без культури зовсім?

— Безкультурним, некультурним!

— А ну, давайте поміркуємо: які тоді люде були: як раз такі,—як зараз?

— Ні, не такі! Ні!

— А які ж?

Мовчанка.

— Микола! А пригадай лишень, які були люде тоді, без культури?

Микола з сумнівом хитає головою і крутить головою, мовляв, „ніяк не придумаю“.

— Ну, а хто ж може?

Знов пауза.

— Ех, ви!... А ну, дивітесь на мене всі! Картуз у тих людей був?

— Ні, не було!

— А як же ж це записати нам?

— Без картуза!

— Кость! До дошки! Записуй, що будемо тобі казати. А всі—пишіть у зшитках!

Записуємо: „Без картуза“.

— А волосся таке ж було, як і в мене? (між—иншим—під час таких питань показую пальцем на себе, на те, про що йде балачка).

— Ні, волосся не таке!

— А яке ж?

— Та не росчісане, кудлате!

— Чому так? Якою культурою ми росчісуємо?
— Гребінцем!
— Ну, а як же запишемо про волосся?
— Скудовчена голова!
— Добре! Пишіть!... А завдовшки—таке ж волосся було?
— Таке! Ні, більше! Більше!
— Чому так?
— Ножниць не було! Стригтися було нічим!
— А як назвати так, щоб зрозуміло було, що вони не стриглись?
— Патлаті!
Записуємо.
— А от лице—таке ж було вимите, чистеньке, як у мене?
— Ні, брудне, замазане!
— Чому так?
— Мила не було!
— А як це записати?
— Замазане лице—каже Оля.
— Куди там! Лице се—морда замазана!—поправляє Кость.
Записали.
— А окуляри були?
— Ні!...

Ідучи тим же шляхом, записуємо: „голі, усі у шерсті, злі, дурні, жили під кущами, іли сире".

Коли записуємо „злі"—я звертаю увагу на те, що люде тоді часто були голодні. Порівнюємо цих безкультурних людей і самих дітей, коли вони голодні—„без другого". Це одна з ниток звязку минулого і далекого, з сучасним, близьким. Діти потроху починають співчувати доісторичній людині. Коли балакаємо про ум тих людей—зразу де-кільком хлопцям злізло на язик слово „дурень". Усі зареготались. Я шуткуючи кажу:

— Ех, ви, голуб'ята! Це ж наші пра-пра-пра-прадіди! Це ж наші старші! А над старими глузувати не годиться—соромно. Ця мораль, досить несподівана, припадає дітям до вподоби—і вони регочуться.

— Ну, а ти, Макар,—ну чому ти так розреготався? А як би ти тоді жив?

— Ну, що ж—і я дурень був би!
— Правильно. А що люде, на вашу думку, іли?
Діти пригадують і кажуть.
— А от як їм убити звірину, зарізать нічим, застрелить теж...
— Задушити...
Де-які огидливо кривляться.

Я достаю книги, захвачені для цього випадку, і показую дітям пітекантропа (не людина і не малпа) в ріжних позах і становищах. Діти найбільше захоплюються драматичними малюнками, на яких змальована дія,

боротьба,—наприклад: сутичка цієї доісторичної людини з ведмедем—на самоті і т. и.

Я робив спроби іти трохи иншим шляхом—спершу показати малюнок, а потім аналізувати ii. Такий спосіб був завше менш корисніший, і, на мою думку, дуже і дуже краще заставити сперш дітей повторити,—а потім уже показувати справдішній, більше вірний малюнок, ніж у голові дітей,—і малюнок будуть оглядать не позіхаючи, а з живою цікавістю, бо грунт уже підготовлений.

На одному з малюнків—волосся пітекантропівської дівчини сплелося неначе намисто. Ліза кричить:

— А от-це вже культура! А от-це вже культура!

Уважно розглядаємо—і доходимо до думки, що це тільки пучок волосся.

— А хто з вас, діти, знає таку звірюку, яка теж скидається на людину,—на таку людину—патлату, босу, всю в шерсті?

— Ведмідь!—разом кричать діти.

Заставляю їх ще покопатись у своій пам'яті. Володя каже:

— Малпа!

— Так. Добре. От сидить отака людина і їсти хоче... А як на вашу думку, їсти цій людині хотілось чи ні? а? Гриць?

— Ну, а як же ж!

— От,—дуже, дуже йому їсти хочеться... А їсти—кат-ма нічого. Коли ось—біжить вовк,—і простує до нього, хоче напасти... Що б ти зробив—Павло?

— Я б навтікача!

— А з'умів би він втекти,—а? Миколо?

— Ні,—все рівно, вовк дожене!

— Так. Тікати—не виходить діло. А що ж робити?

— Одборонятись!

— А чим? Рушниця, культура яка небудь, є в нього?

— Немає нічого...

— А лобом та зубами? Добре?

— Ні, так погано!

— От як би на якого з вас, хлопці,—собаки б напали, а ти був би в лісі... Навкруги—сама природа... Щоб б ти вхопив одбиватись?

— Палку!

— А всяка палка для цього підходяща?

— Ні!

— А що треба зробити з гілкою, щоб і дошкулити більше, і щоб краще розмахнутись і вдарити було?

— Обламати гарненько!

— Так. А коли обламати, попрацювати над нею, так ця палка буде вже не природа, а...

— Культура!..

— А через що ми її так назвемо?

— Так людина над нею вже працювала, оброблювала!

— Так. Добре. А зараз—скажем складно: „Перша культура“...

— Палка!!!..

— Мінька!—до дошки! Пишіть усі: перша культура—палка.

Оповідаю далі дітям про те, що цю культуру вживають де-коли і інші звірини: ведмідь, слон, а не тільки люди.

— А палкою, дубцем, тільки й діла робити можна, що від вовків оборонятись?

— Ні, ще й від ведмедів!

— А ще яку роботу можна робити палкою! А ну, пригадайте!

Діти пригадують.

— А ну, Стьопка, біжи принеси підходящу палку, щоб вона така була, як ми балакали!

Стьопка йде і через кілька хвилин повертається з солідною гілкою, на ходу відгризаючи з гілки маненькі гілочки і кору. Працює зубами дуже завзято.

— Що ти робиш, Стьопка?!...

— А то як же?! Та людина так же робила, от і я. А що ж, сокирою обрубати? Тоді неправильно буде!

— Добре. Гризи... От, діти, Грицько сказав, що палкою можна вбити грака. А може хто придумає—чим краще і скоріше—тільки з природи... Ну,—от ти коли-небудь, грішним ділом, хотів грака підбити?

— І хотів і бив!

— А чим же ти на нього кидав?

— Камінюкою.

— А тодішні люде—могли камінючкою кинути?

— А чого ж, могли!

— Хіба камінюка є природня?

— О, скільки вгодно!

— А що,як її трошки оббити, щоб як раз для руки підходяща була, тоді як ми її назвемо?

— Культура!

— А що можна зробити камінюкою?

Діти вигадують.

— Ну ось, Макар,—ти сказав, що камінюкою можна вбити ведмідя. Піди—припри нам таку камінюку, щоб як луснути, так ведмідь ноги витягнув... А ти, Маруся, сказала, що горобця можна підбити,—так ти піди для цього найди підходящий.

Через хвилину повертається Макар і пре цілу кирпичину.

— А хіба оцей камінь сам буває? Це люди роблять! А тоді ще цього не вміли!

— Ти самороднього внеси!—кричить Ваня.

Доки ті ходять, я оповідаю дітям, як можна камінюками вбивати й рибу. Нарешті, і Маруся і Макар принесли камні. Ми обдивляємся, критикуємо. Кладу на стіл. Хто сидить близенько, мацають камінь пальцями, наче ніколи ще його не бачили. Записуємо на листки—„камінь". Ті, хто принесли камні і палку, роблять на маненьких ярличках надписи: „Палка. Перша культура... Нею убивали звірин"... і т. и. Далі—усі беремось за малювання. Хто з малюнків у книжках, які я приніс, наприклад: „Дика людина зустрілась з ведмедем", „Людина з дрючком іде на здобич", де як малюють по уяві: „Дика людина камнями вбиває рибу". Малюємо звірів схожих на людину, ведмедя і малпу. Змальовуємо пітекантропа, першобутню людину. Малюємо нору з надписом—„Звіряча культура",—соти з надписом: „Культура у бджіл",—гніздо з надписом: „Пташина культура". Ваня визивається здобути й принести справжнє гороб'яче гніздо. Приносить. Підписуємо—„Культура у птахів"—і прибиваємо на стіну.

Мене трохи баламутить питання: як бути з малюванням—чи давати малювати тому, хто схоче—під час наших балачок про те,наприклад—малювати ведмедя, коли про нього йде балачка,—чи усім доразу, після балачок давати працю? Коли я робив по першому маніру—було якось до ладу, на гарячий слід,—але діти погано уміють роздвоювати увагу,—і пропускають усе, що далі балакають діти і вчитель,—коли зайняті малюванням. Все вліта в одне вухо, вилітає в друге,—і через те я порішив так: малювати усім доразу, коли балачка закінчиться.

Старо-камінний вік.

Перша розмова про старо-камінний вік.

У цій розмові, що торкається методи,—я ясніше проводив методу трудову, ніж у попередніх. На мою думку залишатись виключно при словесній методі означає—відмовитись від успіху. Вироблення зброї і спостереження її після цього,—спостереження критичне,—так завше прив'язувало увагу дітей до теми розмови, що я не міг зробити нічого подібного ніяким иншим засобом, крім цього. Я робив спроби, не вживаючи цього засобу,—показувати малюнки, балакати на ці теми і зустрічав необмежну скуку у дітей. Крім того,—дитина, витворючи ту чи иншу культурну річ минулого, переноситься в становище дикуна, винаходить, творить з ним по путі до сучасного життя; на кожнім кроці цієї путі дитина зустрівається з необхідностю широко розгортати крила своєї фантазії. Розвинення **творчої уяви** є засіб і ціль (одна з цілів) навчання історії культури. Дивлячись на малюнки в книжках Гернеса, Тахтарева, Ліерта,—дитина пасивна,—і коли малюнків я показував більш п'яти,—починає позіхати, чим далі, тим більше; а вироблюючи комплект зброї старо-камінного віку діти наново оживають, робляться веселими: починається **творча праця**.

Другий засіб прив'язати міцно увагу дітей до теми уроку і доразу з тим зробити можливість хоч як небудь повторяти самим дітям той шлях, по якому йшли на розмовах, було—**конспект**.

Великою несподіванкою було для мене відношення дітей до конспекту. Мені попереду здавалось, що записи у зшитках ім будуть не до вподоби, а між тим, це вийшла одна з самих улюблених праць. Помітно ще було й те, що одночасне макання ручок у чорнильниці, одночасно зовсім однакова дія,—скрипіння перами по паперу робить якусь-то певну ділову, робітничу серьозну атмосферу. Між иншим,—ведення цих конспектів грало в моїх занятіях ще велику ролю для вивчення рідної мови. Самий процес конспектування я провадив так: я диктую. Хтось з учнів пише на дошці,—решта в зшитках. Дальніший крок у цім ділі—чистий диктант—лише з записом на дошці найважчих слів. Ще далі—колєктивне складання фрази конспекту, фрази—яка задовольняє такі вимоги:

1. Ясність.

2. Короткість, економність.

Це дуже цікава праця—але вона у мене була не останнім кроком,—діло запису в конспекти на цьому не спинялось, а еволюціонувало, тільки робилось це далеко пізніше.

Роздаю нові зшитки; підписуємо: „Історія культури“ і призвіще, ім‘я. Коротко записуємо найголовніше з попередніх розмов. Потім ідемо далі.

— Ну, от убили звірину яку небудь ці дикі люди: так вони її всю до щенту й з‘ідять? Не зоставлять ні пушинки?

— Ні, зостанеться те, що їсти не можна.

— А що ж таке не можна їсти?

— Ратиці, шкуру, кістки...

— Хіба кісток не ідять?

Учні усміхаються...

— Звичайно, не з‘іси...

— А нікому з вас не доводилося взнати: що там у кістках у середині? а? Яке воно там? От у курячих кісточках,—та і в усих инших?

Павло облизується і посміхаючись каже:

— Ой там і смашне ж! Я люблю смоктати!

Другі гомонять на той же лад.

— Так от, діти. Ви не думайте, що ви одні тільки і знаєте у тому смак... А як його звуть? а? Не знаєте?... Мозок. І ті стародавні люди дуже любили смоктати мозок, та от лихо: частенько траплялись такі костомохи, що вони гризли, гризли,—а роскусити, ну ніяк не можуть!

Діти співчувають такому нещастю своїх далеких родичів: що і кістка є, і їсти до смерти хочеться,—а не розгризе. Шукають спосіб допомогти в цій пригоді. Звичайно хтось дає пораду: розбити кістку.

— Чим?

— Камінюкою.

Далі йде балачка про те, що так можна і руку збити,—а потім ще і вдариш не дуже: ніяк розмахнутись!

Я натякаю, що у людей ще є палка.

— Так палкою ж ще хуже!

— А хто надумає: як влаштувати з палки й камінюки кращий інструмент,—яким і дужче вдариш—і пальцям ніяк не страшно?

— Прив‘язати палку до камінюки!—каже Гриць.

— А чим же прив‘язати?

Діти, не задумуючись, кажуть: „ликом! жилами! шкурою!“

— А на який наш інструмент це скидатись буде? Олексій! От оця камінюка з держаком?

— Молоток!

А з чого **цей** молоток зроблений?

— З каміню.

— Хто примудрує: як назвати цей молоток?

— „Камінний молоток!“

Можна було б заставити кого небудь робити зараз же молоток, але тоді б була шкода запису в конспекти, та й розмові,—через те поки що цього не роблю. Пропустивши один рядок,—записуємо в конспект: „Палка. Камінюка. Камінний молоток“.

— А якою камінюкою краще кістки крушити: тупою, чи гострою?

— Гострою!

— А гострий молоток краще назвати не молоток, а...

— Камінна сокира!

Записуємо: „Камінна сокира". Хтось з хлопців каже: „Ого! уже культури більшає!" Усякий запис культури, що йде далі—діти зустрічають з радістю—такими близькими зробились ім інтереси людей старо-камінного віку!

— А сокиру чим краще всього прикрутити до держака?

Зараз уже не тільки називаємо підряд: „лико, жили, шкурки,"—а порівнюємо, чим краще. Думаємо—і рішаємо, що жилами і стежками шкури-ремішками.

— А як же видрати жили з м'яса? Як же ж розрізати шкуру на ремішки?

— Ножем!

— А залізний ножик, хоч один, був тоді?

— Ні, не було!

— Ну, а як же ж? Щож робити?

Діти замислюються і нарешті пропонують це зробити гострим куском камню.

— А як же ми цей гострий камінець назвемо?

— Камінний ніж!

Кажу де-що про те, як ловко тоді де-хто вмів одбивати од каміня довгі і гострі камінні ножики,—і записуємо: „Камінний ніж".

— А хто з вас пробував обдирати шкуру з скотини?

Ніхто не одкликається. Шкуролупів немає ні одного.

— А хто бачив, як обдирають? Як білують?

Такі є.

— Кажіть,—як це робиться?

Хлопці,—ті що бачили, росповідають, як швидко це роблять хто вміє,—і кажуть, що на шкурі залишаються манесенькі-манесенькі клаптики м'яса. Я чіпляюсь до цього.

— Бачите, як нашим ножем лупити—і то м'ясо з'остається, а як камінним ножиком?

— Ще більше!

— А що робиться з м'ясом, коли воно днів з п'ять у теплому побуде?

— Завоняється! Загниє!

— Правда. Коли на шкурі зостанеться м'ясо,—хоч мало,—воно почне гнить,—а од нього загниється і шкура... Пропала шкура!.. А як її зберегти, щоб ціла була?

— А зшкребти, зчистити все геть!

— Так. А пальцями це важко і довго. Так люди вибірали підходящу камінючку і обчищали шкуру. А раз камнем шкребли,—так і називають: **шкребок для шкур.**

Записуємо.

— А от захотів би який небудь тоді сильний чоловік ведмедя вбити... Чим?

— Камінною сокирою!

— Так. Ведмідь заліз у свою яму-барліг,—та й лежить. Попробуй,—усунь туди руку з сокирою, так він так хапне тебе за руку, що прощайся і з сокирою, і з рукою, і з життям!

— А вигнать можна!

Так. Ну, от: вигнали його. Виліз він, став, стоїть—та й голову свою підставляє—бийте мене люди добрі, бийте—скільки влізе! Так?

— Ні!—діти кажуть про скажену боротьбу, яка повинна бути тут.

— Так виходить, можна було близенько підходити до ведмедя?

— Ні! Не можна!

— А до вовка?

— І вовк ухопить за ногу зубами!

— От люди і придумали, тільки це не все зразу, а помалу-помалу і примудрували: прив'язали камінючки гострі на довгий дрючок, щоб звіря шпирнути можна: і коле,—і сам близько не підступаєш—не так страшно!... А яку камінюку треба для цього вибірати?

— Дуже гостру!

— Так. А штука оця зветься—камінний спис... Тільки от що: він увесь як раз із камінюки зроблений?

— Ні! ручка з палки!

— Так краще будемо називати—*„спис з камінним наконечником“*. Записуємо.

— Подумайте зараз: з чого робили тоді усю зброю?

— З камню та з дерева!

— А що більше важне, що найголовніше от у сокирі, в списі,—камінь чи дерево!

Велика пауза. Потім діти кажуть: „Камінь“.

— Так, діти. Найголовніше для людей—робилося з каміння.

Через це і увесь той час називають зараз *камінний вік*.

Ну, всі заразом:—

— Камінний!!! вік!!!...

— А через те, що це було давно, в стародавню старину—так називають краще: *старо-камінний вік*. Як,—Павло? Микола,—повтори!

На тому рядкові, що проминули перед записом: „Палка“ (див. попереду в цій розмові)—як заголовок пишемо, підкреслюємо:—„старо-камінний вік“.

— Покладіть ручки. Так навіщо же нам культура?

— Щоб краще жити було!

— А як же це:—краще жити?

— Гарно їсти—щоб не хотілося...

— А ще?

— А ще що..... Щоб холодно не було.....

Я перебиваю:

— Ну от: хай буде зіма; на дворі мороз лупить—ажажаж! Як людині од морозу спастись?

— А в хату!

— А чому в хаті тепло?

— Та там же топиться!

— А як це—„топиться“

— Огонь горить,—а воно й тепло!

— Од чого ж, виходить,—тепло?

— Від огню!

— А у якої звірини ще огонь є, як у людей?

Мовчать....—Ну?..

— Та вони всі огню бояться.

— Значить,—тільки хто не боїться?

— Люди!

— Так як же ж це так вийшло: один звір—такий як малпа—людина, то лякався—лякався огню, а то узяв огонь і поніс?..

Мовчанка.

— А чому це так усі вогню лякаються?

— Так печеться ж!

Оповідаю—який страшний вогонь у лісовій пожежі. Оповідаючи,—беру самі найжахливіші фарби. Звірі—сполохані на смерть—тікають куди попало, не дивлячись ні на що. Паніка!

— А кішка й собака у хаті—теж, як углядять огонь де небудь—так зараз—навтікача, драла!...

— Ні,—сидять, а то ще підійде грітись; сидить збоку і щулиться...

— А чому ж це так?

— Та вони звикли!

— Так огонь же печеться!

— А хай сама не налазе на вогонь!

— Так...—він тут печеться тільки тоді,—коли кішка сама на нього полізе. Це—ви всі гарненько запам'ятайте! Кішка звикла до огню—бо це їй не опасно,—і через те, що вона бачить його що дня. Мабудь і люди не сгали лякатись вогню через те, що він був завжди збоку їх. А де це, в яких місцях у природі завше є огонь—так що до нього й звикнути можна?...

Діти замислились. Де які—щоб згадати—водять очима по стелі.

— Блискавка!—кричить Павло.

— От іще придумав!—скептично каже Микола—вона ж не завжди!

Діти відповіді не знаходять. Тоді я расповідаю, що є на світі такі гори, з яких вискакує огонь.... і так далі—кажу де-що про вулкани—не кажучи самої назви „вулкан“,—росповідаю про те, як люди звикли до огню,

— А де тут, біля Харкова є така гора з вогнем?

— Немає...—кажуть хлопці.

— І в нас, у Самарській губернії немає....—каже Фрося.

— Ну, а як би нам прийшлося жити в старо-камінний вік?

— Та без огню!

Оповідаю про передачу вогню од людей до людей, про те, що людей було мало, блукали по лісах,—рідко зустрічались,—важко було передавати огонь. Кажу про ту велику ціну, яку мав тоді вогонь, про його значіння.

— А що вогнем можна робити?

— Пекти! смажити! обсмалювати! обпалювати! топити! освітлювати,— перещитують діти.

— А от ще щось забули! Ог наскочили б в ночі звірі хижі....

А ну, поміркуйте!

Маруся надумала:—Можна вогнем на іх!

— Так як же складно сказати: що ще можна робити огнем,—Ваня?

— Од звірів одборонятись!

Одного разу я з цього приводу росповів дітям де які охотничі пригоди—як одбивалися от звірів вогнем,—оповідання, які я чув од охотників.

Діти дуже зацікавлються—і прохають ще росповідати про „яке небудь пріключеніе". Я бачу—що з історії культури може вийти казка або анекдоти—і рішаю більш ніколи так не розсказувати.

Далі бачу, що діти дуже охочі до оповідань—і вживаю такий засіб: росповідаю малюнок з тодішнього життя: як люди пильнували огню і побивалися, щоб він не потух. Як по черзі і вночі не спали, а підкладали гілок сухих без перестану. І от одного разу—пішли вони в ліс, по звіря,— а біля вогню вартувати залишили маненького хлопчика....

— От як би Ваню Пронягу.... кажу я, щоб ближче захопити дітей.

А той сидів—сидів—побачив під кущем ягідку, а там ще, ще.... побіг далі і далі—нарвав багато,—а про огонь—і гадки немає. Несе у великому листі—лопуха свому брату, ніяк не турбується....

— Це як Клава—пасла корову—та пішла по ягоди—а корова втекла,— а ії й загнали!... вставляє свое слово Макар.

Далі—малюю картину: вернулися люди з полювання—а огонь потух!.. Малюю усі страшні перспективи цих людей. Кажу про те, як убили вони, старші свого рідного хлопчика. Це дітей зворушує. Усі жалкують.

— А чому це вони його вбили? Що вони такі погані люди були,— скажені?

— Да! а як помірати всім доводиться,—нехотя сказисся!

— Ну, так як же було людям без вогню?

Діти кажуть. В конспекти записуємо: „Огонь".

На цій размові довелось мені,—виходить діло,—вжити оповідання,—а не діальогичну форму (коли росповів про те, як затух огонь).

Це один з важних засобів—зацікавити учнів і передати ім знання.

Зовсім не користуватись цим—я і в думці не покладав,—тільки не давав йому першого місця.

— А кому, діти, з вас доводилося так роспалювати і підтримувати огонь у полі?

— Я! Я!! Я робив огнище! Я! І я!!

— Коли?

Хлопці кажуть. Хто—як водив коней на ночліг, а хто—як вночі купатись та рибу ловити ходив.

— І от так повсігда можна увесь час гарно топити—і не потухне огонь?

— Ні, от у мене так раз дощ як улив,—так тільки зашипіло...!

— А що треба тим людям робити, щоб од дощу огонь зберегти?

А то—берегли—берегли—та и потухне?!

Діти радять огнище розводити в лісі; другі кажуть, що і в лісі великий дощ затушить. Володя, який сидів мовчки увесь час—пропонує пошукати печерю.

— А всі ви, діти, знаєте,—яка печеря буває?

Більшість не знає. Я кажу ім, показую і на пальцях, і на столі,—щоб ясніше було. Далі—робимо висновок, що раз огонь був у печері,—так і люди лізли туди, горнулись до теплого вогню. Записуємо в конспект:

„Де жили люди".

„Печеря"....

— А що як би людям отим та довелося жити у полі—де навкруги сама тільки трава? Дерев—немає, гори з печерею—теж. А дощ находить—починає капати... Як вогонь зберегти? Що робити?

Мовчанка.

— Бігти в ліс, під дерева!

— А як лісу близько немає: побіжиш з огнем—а по дорозі й затухне...

Ну, а чим запнути, накрити вогнище можна?

— Шкурою, як є.

Оповідаю про таку шкуру на дрючках,—про цей початок хати.

— Для кого ж люди будували свої перші хати: для себе, чи?...

— Для огню! Щоб огонь зберегти.

Після цього—де-що вияснюю з учнями, що горкається еволюції кущів—у курінь,—і ямки—у землянку.

— А де малпи живуть?

— На деревах!

— А люди перші—які були майже такі, як і малпи,—могли отак-о жити на деревах,—щоб уночі звір не напав?

— А чому ж і не жити?!

Записуємо: „Шкура на дрюках, кущі, курінь, яма, землянка, верхушка дерева". Ваня пропонує записати і дупло. Ми записуєм.

— Ну, діти,— балакали ми з вами багацько де-чого,—а от зараз—давайме ще-що виробим.

Роздаю працю. Праць для цього відділу багато. Робимо колекцію камінної зброї старо-камінного віку,—в яку входять:

1. Камінна сокира—гостра камінюка, привязана лико̀м до держака.

2. Камінний молоток.

3. Спис великий з камінним наконечником.

4. Спис маненький з камінним наконечником.

Всяке домашнє приладдя:

1. Камінний ножик—тонкий гострий довгий кусок камінюки.

2. Шкребок для шкур.

3. Камінне „долото".

Праці, які торкаються вжитку вогню і хати:

1. Вулкан, зліплений з глини.

2. Малюнок вулкана з червоним полум'ям.

3. Малюнок (символичний)—людина, одягнена в звірячу шкуру—тримає в руці вогняний факел.

4. Малюнок: людина старо-камінного віку біля огнища.

5. Розіп'ята над огнищем шкура: перша хата для вогню.

6. Печеря, виліплена в глиняній горі.

7. Малюнки печер.

8. Курінь, зроблений з гілочок, закріплених на дошці, обмазаній на сантіметр глиною.

9. Малюнки куріня.

Клясні праці, трудові процесси в такім широкім масштабі захопили дітей. Кожен, хто одержав певне завдання,—біг у двір—шукав матеріялу і повертався у кімнату. Там він одбивав камінюки, прилаштовував і прикручував палку до камню, і т. и., і т. и. Долі—валяються довгі стежки лика, посередині сидить Андрюшка і, пильно придивляючись—прив'язує недавно вивернуту камінюку з дороги до солідного дрюку—камінний молот. Навкруги—кипить жвава праця: жива індівідуальна праця. Діти підбігають один за одним радитись зі мною. Я кочую від того до того,—ведеться жвава балачка, в якій доводиться пояснювати, балакати,—як і на „уроці". З'являється якась особлива атмосфера. Той на підоконнику щось грюкає каміннями,—той розсівся, як квочка далі і мудрує з глиняним вулканом,—той обережно, висолопивши язика, переплітає гілочки: первісний курінь! той заліз за стіл—водить олівцем, переливаючи усю свою палку фантазію на шматок сірого паперу; а Микола примудрився сісти верхи на парту, яка стоїть у кутку,—б'є навіщось-то камінюкою по камінюці—і працюючи—нажарює:

„Не пора, не пора, не пора,
Москалеві й ляхові служить!
Завершилась Україні кривда стара,
Нам пора для Україні жить"!..

Якось весело зробилося мені од цієї картини—і якось зразу наблизило до уяви єдиної трудової школи. Спочатку було все гарно,—а потім—найшли де які сумніви: ось Іван Зубенко за працею лузає насіння. Заборонити,—чи ні? Діло було в українській школі. Школа—від дому повинна відріжнятись мало. Дома, в сім'і насіння—лузають. Школа сім'я,—у школі можна лузати насіння. Але я не повірив цьому сілогізмові—і заборонив. А діти—пра-

цюють! Бачу—Грицько радиться з Павлом, а Кость держить камінь Миколі, коли той одбиває, допомогають і порадою і працею: тут і взаємна допомога,—і взаємне навчання.

Я показую на де які хиби у виробах. Діти поправляють. Нарешті, Микола закінчив сокиру. Я оглядаю і навчаю робити надпис,—і його і других, на взірець: „Старо-камінний вік. Камінна сокира. Сокирою розбивали кістки, рубали гілки, убивали звірів" потім—призвіще, ймення, число, місяць, рік. А де-коли просто: „Камінна сокира старо-камінного віку". Ці ярлички прив'язуємо. Одні дороблюють ще,—другі вже закінчили свою працю і вільні. Рішаю скористувати іхній вільний час так: заставляю одних більш грамотних—виправляти запис в конспектах слабіших. Виправляти,—наводити порядки—діти завше охочі. Садовлю виправляльщика і „подследственного" рядком—і от—виправляють. Тут знов—взаємне навчання. Звичайно, тут виходять самі ріжні картинки. Де-хто з „подсудімих" дивиться уважно, трохи боязко,—а де—хто (рідше)—„нуль внимания"—і на помилки і на свого виправляльщика. Але виправляльщик наповнений завжди самої пильної уваги. От картинка: Грицько Сухобрус виправляє своій молодшій сестриці, Клаві, конспект. Сидять рядочком на одній табуретці. Вона з якоюсь-то, правда, невеличкою—трівогою дивиться на бік—у свій зшиток, а Грицько умно—робітниче—насупорившись—виправляє помилки. Під цією картинкою—підпис: „брат та сестра". І ще один сумнів виникає: як бути з „ніжними" дівчатками. Рішаю так: звичайно—давати ім оббивати десятихунтові каміння за для камінної сокири—не треба. Через це—даю ім переважно малювання. Одна зовсім, ніяк не може малювати. Даю ій зшивати коспектні зшитки. Зшиває, старається.

Друга розмова про старо-камінний вік.

Розгортаємо конспекти. Заставляю Миколу читати голосно, зрозуміло, помалу свої записи. Решта—насупорившись, водять пальцями по зшитках і шепочуть слідом за Миколою: „Старо-камінний вік“... Я прислухаюсь і до Миколи і до инших, і як тільки помічаю, що хтось те чи инше слово читає погано, задаю де-кілька питань. Ціль читання і питань,—відновити в пам‘яти дітей-те, що обговорювалося в попередніх розмовах. Читаємо останній запис: про огонь.

— Так чим же люди гріються, коли холодно?

— Вогнем!!!

— Я роблю здивоване лице і скептично питаю:—Вогнем?.. Правда?..

Малодушні—глянувши на мене,—уже сумліваються і відрікаються:

— Ні, ні,—не вогнем!...

— А чим же?—сміюсь я.

— Огнем!!! Огнем!!!

— А от, діти,—ходили ми зімою в ліс—де той огонь був, що нас грів,—а? Ваня? У кармані?...

Діти сміються.

— Ми не брали з собою?

— А чом же ми не замерзли?

— Та ми ж одягши!

— Так. Од чого ж, значить, нам усе тепло йшло?

— Од пальта!

— Ну, Макар, а як би з тебе штани скинуть,—пальто б нагріло?

— Куди йому! Ні!

— Од чого ж, значить, усе тепло йде?

— Од штанів.

— А як би в штанях, та без пальто?

— Тоже холодно!..

— Од чого ж, значить, нам тепло?

— Од пальто, од штанів!..

— А як це все одним словом назвати: і пальто, і штани, і сорочку?

— Що надівають!! Одежа!..

— А от бачили, діти—людину старо-камінного віку—на картинці—що я колись показував? Як вона там одягнута? Суконні брюки галіфе,—чи як?..

— Ні,—там тільки у нього щось через плечі висить!

— А що ж то таке за штука?

— Шкура якась-то!

— Так. Коли людям доводилось щасливо вбивати звірів—так вони шкури не їли (груба дуже!) і не викидали геть—(жалько!) а здирали і чіпляли її на себе—щоб тепліше. Це була їхня одежа. Зрозуміли,—діти?.,

— А чого ж! Воно просто.

— А от подумайте: вбив він раз одного зайця. Шкурку зідрав і на себе на одно плече повісив...

Діти кивають головами—вони згодні з цим.

— ...Убив другого,—на друге плече шкурку...

Діти кивають менше запевнено.

А гріють його дуже—оці маненькі шкурки?

— Нууу! Ні!..

— Потім убив третього; куди шкурку подіти?

Задачу цю діти рішають так: маненькі шкурки—необхідно звязувати.

— Чим?

— Ремішками! Жилами! Так як сокиру он, що висить, прив'язували, так звязать і шкурки!

Усі дивляться на стіну, де висить-красується сокира Миколи.

— А от як би це зараз було: клаптики кожі та ситцю—щоб б ми зробили?

— Зшили?

— А чим зараз шиють,—дірки роблять сапожники?

— Шилом!

— А яке воно?

Діти росповідають.

— А з чого його роблять?

— Із стали! З заліза!..

— А залізо тоді було?

— Ні, не було!

— Так і шила залізного, виходить,—тоді зовсім не було!

— А з чого ж тим людям можна шило зробити?

— Камінне шило!!...

Ми усі критикуємо таке шило, яке зламається на першій же дірці—і рішаємо—що нікуди воно не гоже.

— Не придумаєте? Ну,—коли кістки розбити...

— Я знаю!—кричить Ваня: з кістки!..

— А як же назвати його, щоб у зшитки записать?

— Костяне шило!

— А от ви, дівчата—коли після обід шиєте,—теж шилом штрикаєте?

Дівчата всміхаються.

— Ні,—ми на машинці!

— А скільки вас завжди шиє?

— Дванадцять!

— А машинок скільки?

— Одна!

— Так ви всі дванадцять душ і навалюєтесь на одну машинку?

— Та ні! Ми—голками!

— А голки зроблені з чого?

— Стальні!

— А які голки були,—поміркуйте,—у старо-камінний вік,—з чого?..

— Костяні!!

— А як же ушко робить?—беру в руку,—через те, що немає під рукою кістки—трісочку—і показую, обломлюючи:

— Ну, це ми отак обробимо, обіб'ємо, обточимо,—а як же ось тутечки, на цьому місці дірку проштрикнути?

Діти мудрують на ріжні лади,—але ніяк не придумають. Я допомогаю їм придумать.

— Це коли робити будемо,—так я зроблю голку!—визивається Пилип—і очі у нього сяють,—неначе б то він знайшов Америку.

— А як же ж ти зробиш?

— А я кістку обточу на бруску, а потім—дротинку—у піч, розігрію її—а потім дірочку і просмалю в кістці!

— А хіба дріт був тоді?

— Так це я щоб скоріш!

— Добре! Я погожуюся з цим,—бо Пилип розуміє, що це ми робимо, щоб лекше було,—і уявляє, як робили тоді. Мені доводилося і перед цим, і після цього розрішати такі дії—як оброблення держака для камінної сокири гарною стальною сокирою,—але невідмінно тільки тоді,—коли учень розуміє, що це є анахронізм, чи як би це сказати. В конспекти пишемо:

„Одежа.

Шкури звірячі. Зшивали жилами та ремішками. Шили костяним шилом та костяною голкою".

— А навіщо нам одежа?

— Та для теплоти!

— А чому же це ви всі—от зараз—у таку спеку—усі в сорочках, платтях, штанях?

— Щоб тінь була!! Щоб не соромно було!..

Я де-що росповідаю про одіж з листя та трави. Вишукуємо—з якої б трави можна тут, у Білгороді одежу хоч яку небудь зробити—і зупиняємося на осоці. У конспекти записуємо: „Одежа з листя та трави".

— А зараз, діти,—про щось инше: давайте поміркуємо: що їли люди в старо-камінний вік,—коли от ті патлаті, кудлаті, грязні люди з дрюком і камінною сокирою здобували їжу?...—Малюю обставини тодішнього життя.

— Що ж їли? Борщ? Хліб? От як ми: „перше", і „друге"?

— Ні!—усміхаються діті. Борщу не було! Та й хліба!

— А чому ж борщу не було?

— Та сирівцю не вміли робити!

Хтось додає:

— І уксусу теж!

— І варити немає в чому: без посуду!—каже третій.

— А чому от хліба не було?

— А млинів не було! Коней не було—як же орати? Та й плугів ніяких не було!

— Добре. Так пригадайте — що у нього було попоісти?

— М'ясо!!?

— Жарене?

— Ні, таке,—сире!

— Так огонь же був? Чому ж і не зажарити? Яке смашніше?

— Та смажене то смашніш, та сковороди немає!

Тут Володя перебиває і росповідає, що можна смажити і наштрикнувши на гостру паличку,—прямо над вогнем.

— Еге! Я так робив!—каже Вася. Сало над лампою на шпичці жарив,— а воно як капне— а скло й тріснуло! Мама тоді лупцювала мене!

Нарешті рішаємо—що м'ясо і сире було— і смажене.

— А ще що іли?

— Гриби!!

— Один другого іли! Людожери були!

— Ягоди іли!¡

— Лопуцьки!! Козельки! Бабки! Грицики! Курочки!—наввипередки кричать діти назви усих тих рослин—бур'яну, які вони сами смакуючи ідять весною й літом. Стьопка, який дуже любить моркву—серйозно каже:

— Моркву!

— Шипшину!

— Терен!....

— Рибу!

— А як її ловили?

Діти переказують мені те, що я оповідав ім раніше. Я ще додаю дещо про те, як ловлять острогою—і несподівано—Василь росповідає—як одного разу він був на рибній ловлі,—де ловили острогою, але тільки залізною. Діти уважно прислухаються до товариша, між иншим як раз до того,—над яким вони майже повсякчасно глузували—слухають з великою увагою.

— Ще коріння ів! Хрін!

— А як же ж коріння доставати? Пальцями?

Винаходимо ще нову культурну річ—палку—загострену на вогні. В конспекти записуємо заголовок:

„їжа".

і вже пишемо не всі одне,—колєктивно, а кожен собі,—що здумає підходяще. Записали;—у якого штук п'ять, а де-які загнали назв' по тридцяти

— А зараз,—діти—робити будемо!

— Давайте!! Давайте!!

Роздаю праці, приблизно такі:

1. Зробити костяне шило.

2. Зробити костяну голку, вправити туда ремінець.

3. Зробити костяну острогу.

4. Намалювати костяну острогу.

5. Зробити з товстенького дрючечка—палку, загострену на вогні.

6. Намалювати людину старо-каминного віку, одягнуту в шкури.

7. Колєкцію матеріялів для одежи в старо-камінний вік: шкура і трава.

8. Написати „про огонь."

9. Написати: „Як і яку їжу добували люди в старо-камінний вік".

10. Написати: „Яка одіж була в старо-камінний вік".

11. „Чи хотів би я жити в старо камінний вік? і чого так—хочу чи не хочу".

Решта робить колєктивну працю—колєкцію: „Що люди їли в старо-камінний вік". Клава біжить на город—тягне відтіль буряк,—Ліза—зморщену кислицю.

Стьопка вирізує з червоного паперу моркву: „щоб не згнила".

Взагалі—діти усі метушаться, бігають, шукають, міркують.

— „А оце таке, чи ні?" З замазки ліпимо вишню і обклеюємо червоним папірцем. Хтось прицупив шматок грязного дроту і каже:

— А це хай червяк буде! Червяків тоді ж їли?

— Їли, ще й облизувались!

— Пхе!—з огидою круте головою Ваня Ермак.

Зайця малюємо, вирізуємо і пріліплюємо,—також плоди і ягоди—ще з кольорового паперу. Разом з дітьми—міркуємо: як зробити м'ясо? Як що взяти просто шматочок—провоняється.

Нарешті—рішаємо: візьмемо клаптик шкурки з шерстю, під спід міцно пришиємо вати, —і вату закрасимо червоним чорнилом,—справді виходить схоже на вирваний шматок м'яса.

Діти зробили вже багато праць. На другий рік, починаючи ту ж саму працю з другою групою — і маючи під рукою вже готові колєкції, зброю, приладдя—я почав міркувати: як краще зробить: чи показувати при балачках зроблені торік речі—а потім заставити дітей цих робити наче б то копії,—чи не показувати? Чи дати замість туманної евристики яскраве спостереження? Нарешті –я завше робив так: показував дітям праці попередніх груп (безумовно-організовано не показував,—на размовах, а так—хто їх удержить, коли що хвилини в кімнаті музеї—то один то другий мацав пальцями цю сокируї роспитує про все те у мене—Миколи, Павла?) Тільки тоді,—коли діти вироблять свої—тоді оглядаємо торішні і порівнюємо: які праці зроблені краще,—правильніше. Де які—побачивши свои хиби,—побачивши, як гарно зроблено це другим, бере працю перероблювати.

Вихідна думка така: як що дітям показувати культурні речі «попередніх поколінь» — то помилка, зроблена одним — буде заражати і других. Усі хиби виробу—міцно засядуть у голові дітей, яким я його покажу сперва, —і діти будуть діло уявляти неправильно, з великими помилками.

Ново-камінний вік.

Розмова про ново-камінний вік.

— Про який вік ми з вами балакали?

— Про старо-камінний!

— А чим він цікавий? Як тоді люди жили? Ну, розскажи ти!

Діти оповідають те, що взнали з попередніх розмов.

— А зараз у нас теж такий старо-камінний вік?

— Ні! Ні, не такий!

Павло не терпить і каже: „Зараз уже стальний!"

— Ну то почекай,—колись будемо про це балакати,—а зараз подумаємо: як це воно так сталося, що люди стали жити инакше, по другому. От ви всі зараз умієте писати.—А от торік ви писали хуже,—а як що багато попишитесь, так наловчитесь писати ще краще.

Усі кивають: вони не від того, щоб гарно писати.

— От виходить, що як багато писать, так писатимем краще,—та і все як поробиш багато—так і навчився гарно робити, чим далі, тим...—тим уміємо краще!

— А ну, усі придумайте, що хто раніш погано робив, а потім усе краще і краще?

— Я копати на вгороді лопатою!

— А я поли мити!

Всі пригадують і кажуть.

— А хто згадає таке, що він зразу навчався гарно робити—тільки узяв у руки—і навчився?

Мовчанка. Далі Стьопка каже, всміхаючись:

— Істи зразу зумів!

Діти сміються—але ми згадуємо, що дитина маненька погано ість, поки немає практики.

— Значить, як поробиш щось—так і наловчися.

— Ну да!

— От довго-довго жили люди отак, як я росповідав про старо-камінний вік,—потім наловчились усе скоріш і скоріш робити камінне приладдя—та не тільки скоріш, а й краще. Хто наловчиться—та й менших научить,—а ті од старших переймають, та ще самі міркують,—і ще краще батьків роблять. От люди стали гарно робити камінне приладдя. А час цей зветься *„Ново-камінний вік"*.

— Чому це так назвали: „камінний“?

— Що робили з камню багато всього!

— А чому *новим*—камінним?

— Та вже ж стали робити краще, *по новому!*

— А коли, виходить, було краще жити—у старо-камінний вік, чи в ново-камінний?

— У ново-камінний вік!

— А чому?

Мовчанка. Далі Павло каже:

— Стали кращі сокири!..

— Так. Сокири, молотки, усе. Люди більше стали уміти й знати. А найголовніше—стали люди сами добувати вогонь.

— А хто скаже: як добували вогонь у старо-камінний вік?

Діти кажуть.

— А що бувало з людьми, як потухне огонь?

Знов перед очима дітей проходять ті страшні перспективи.

— Хто надумає:—як же добувати огонь?

Хтось боязко шепче: „З сірників“, але инші кажуть: „Нууу!“

— Отак добували: брали дві товстих палки і терли одна об одну.

— Біжи, Миколо, принеси нам палок, одну соснову, а другу дубову. Ми у клясі зараз попробуємо добути!

Палки принесені. Найсильніший з хлопців—Павло сідає й тре, вхопившися міцно обома руками за палку, а грудьми придавивши другу палку до пічки. А під той час, як він захоплений цією працею,—я питаюся у решти: а в який вік почали отак робити?

— У ново-камінний!

— Беріть зшитки і робіть на новому рядку великими літерами надпис: н„ово-камінний вік“,—а ти, Грицько, біжи швиденько напиши на дошці.

Написано.—Ну, діти,—як запишемо далі про вогонь?

— Та напишем: „Огонь“... що ж там!

— Так он у вас у зшитках і в старо-камінному віці записано: „Огонь“ а хіба однаковий?

Діти мудрують. Нарешті нам подобається така редакція: „Сами добували огонь з палок“. Написали. Озираємось на того, хто в кутку добуває огонь:—той упарився, спітнів—але палка не горить! В клясі дуже воняє смалятиною. Пропоную: хто хоче вхопитись за палку, коли Павло перестане терти,—тільки попережаю, щоб хапались зразу, скоріш,—а то палки прохолонуть. Павло зразу кінчає. Майже всі лізуть—давка. Хапають—і назад руку—печеться, гаряче!

— Диви! воно горяче!

— А все таки не загорілось!

— Як би терли багато, так і запалили б.

— Хм!... диви—як же ж воно нагрілося?!

— Е, ми як пасли коней, так пробували у полі,—каже Ваня: тільки ми ще піску підсипали—так воно скоріш,—і дужче, наче аж вугіль!

— А кому з вас доводилось дотертись до того,—щоб іскри посипались?

— Ні! Мені ні! Та нікому!...

— А хто багато тер?

— Я! і я! і я!

— А от як би батько взяв та и заставив тебе: „Добувай отак огонь—щоб піч ростопити? Тобі б дуже хотілось оце робити?

— Ні! Зовсім не хочеться!

— Чому?

— Та ну його! Сили не стачить!

— Чом так? потер би потер, та трішки одпочив, а там далі...

— А воно прохолоне —тоді знову!

Спиняюсь на цьому. Останній висновок робимо такий: добуття вогню—це каторжна праця.

— А хто хотів би отак з вас мучитись—добувати вогню?

Усі відмовляються.

— Кому з вас хотілося б жити в ново-камінний вік?

Усі крутять головами: ні! Питаю у учнів: а як зробити таке приладдя, щоб видно було, що з палок добували огонь. Ваня Ермак береться так: вибрати дві палки: соснову й дубову, посередині трохи обсмалити на огні в кухні,—і підписати, що палки терли, щоб добути огню.

Одного разу кляс підобрався більш розвинений і я учням пояснював: як то воно так зробилось, що люди сами навчились добувати огонь. Казав про те, як у лісах у жарких краях труться об дерева сухі ліани і нагріваються, як тодішні люди могли зробити спостереження про це і в де-яких своїх роботах. Але частіш—я про це зовсім і не згадував.

— А чим зараз добувають огонь?

— З сірників!

— А тоді сірники були?

— Ні! не було!

— А ніхто не знає, як ще зараз добувають?

— Кресалом об кремінь крешуть, а воно—іскри сиплються!

— Куди ж вони сиплються?

— А униз, на трут,—або ще підставляють з сояшника головку висушену!

— Та не всю головку, а що там є біле в середині,—поправляє другий.

— У нас його „салом“ звуть!—додає третій.

— А хто так добував?

— Я! Я! А в мене дід,—як закурює—так і креше.

— От. Так чим же об кремінь бити?

— Кресалом!! Залізякою!!

— А залізяки в ново-камінний вік були?

Виясняється, що таке кресало для тодішнього часу не підходяще. Я оповідаю, що є такі камні, що як ударить об кремінь, так іскри йдуть. Як приклад такого випадку оповідаю про людину, яка могла оббивати камінь для сокири—і іскра, впавши, могла затлітись,—або як людина могла камінюкою кинути на гадюку, а влучити в камінь,—так що іскри пішли—а кругом сухий мох... і т. д.

— А що тодішні люди могли підставляти, щоб іскри ловити?

— Сояшник! Головку з сояшника!!

— Таке сказав—сояшник!..—каже другий. —Хіба ж тоді сояшника розводили?

Виясняється, що можна було брати головку з дикого сояшника.

Далі кажу де-кілька слів про спосіб вироблення сокир, молотків, і т. и в ново-камінний вік—не одбивання, а обточування.

— Так це і нам, як робитимем,—так доведеться терти каміння?!—перелякано питає Ваня.

— Ні! Заспокойся! Діти! гляньте лишень сюди!

Показую на стінку, на якій висить сокира старо-камінного віку,—ось бачите, як Микола прив'язав-камінюку збоку палки, а от Андрюшка, так той палку росколов і в рощеп заправив камінь. А це не дуже гарна штука: Миколин камінь обкрутиться скоро,—і спаде, або тіліпатиметься—можна тоді ім гарно звірів бити?

— Ні!

— А як з Андрюшкиним підеш по звірей, так ручка за півгодини до краю доколеться... Правда—люди робили краще, ніж Микола та Андрій,—а всеж таки...

— Погано.

— А ну, додумайтесь сами,—як зробити краще?... Як заправити ручку в сокиру?

Діти знаходять вихід:

— Дірку зробити в сокирі, в камінюці—як у нас дома в залізній—і туди ручку всунути—каже Оля.

— На тобі, Оля, камінь—пробий дірку.

Я подаю камінь—Оля не бере—усі сміються: „Оце видумала!"

— Яж не зможу! Як же ж! Він твердий!

— А хто зможе?

Охочих немає.

— А от люди, ті так проверчували дірки—другим гострим твердим камнем тільки як вертіли—так води підливали, та піску підсипали. Робота теж була важка і довга!

— Хай ій біс!

— Так і сокиру ж треба—а то загинеш не івши!

— От лиха личина!

— А то от ще вміли по другому...—Оповідаю ім про врощування камінюк у дерево.

— Е!.. Так краще!

— За то дожидати довго—коли аж обросте! Тай дерево—як ти звалиш?

— А спиляти!

— Чим?

— Пилкою!

— Якою?

Думає...—Камінною!

Усі сміються.

— Ні! Сокирою камінною узять та й підрубати!

— А камінною сокирою, камінюкою—легенька штука—дерево зрубати?

— Воно легенька, та не дуже!..

Записуємо у зшитки. Який раз—я заставляв знов робити реєстр приладдя,—а де-коли, так просто: „Приладдя те ж, що і в старо-камінний вік, тільки не оббиване, а точене і краще. Сокири з дірками".

— А ну, згадайте: що нового сьогодня ми взнали про нову культуру?

Діти—зразу зазирають у зшитки: „Огонь"! а ще? Читають запис.

Стьопка скептично заявляє:

— Так то ж не нова культура,—тільки краще робити стали!

— А хочете про зовсім нову скажу?

— Хочемо! Хочемо! Кажіть!

Кажу про лук і стрілу. Діти усі знають і майже всі робили. Іграшка ця для них дуже цікава. Усі наперебой кричать: „Я! Я зроблю!" Я роботи поки що не даю нікому,—а записуємо ще в конспект: „Лук з стрілкою".

— Для чого ви собі робили стрілки?

— Гратись!

— А в ново-камінний вік людям теж нічого було робити,—так вони—давай луки з стрілами робить, та бігати, гратись?

— Ні! От стрілкою можна пташку яку підбить та й з'їсти.

— А яку ж стрілку треба зробити, щоб так зразу і вбити пташину?

— Гостру!

Виясняється: чи загострити паличку, чи причепити щось гостре до кінця. Я кажу про наконечники з каміню. Дітям вони дуже не подобаються: „Не гострі—а важкі". Я дістаю книжку і показую усі наконечники, які є на малюнках—тоненькі, гострі, красиві. Діти:

— Аааа! Такі—так можна!

— А ми ж таких не зробимо!

Діти погодились с камінним наконечником, але може насильно. І з радістю хапаються за костяний наконечник, коли я їх на це наштовхую. Костяний наконечник завойовує найгарячіші сімпатії.

Далі кажу де-що про отруту на стрілах у тодішніх людей і в сучасних дикунів. У конспекти дописуємо: „З камінними і костяними наконечниками. Де-коли мазали отрутою".

— А от одні б напали на других—і почали такими отруєними стрілами стріляти. Що цим робити?

— Ховатись!

— Куди? За що?

— За дерева!

— А як у полі?

Виясняється, що в цій біді—дуже допоможе щит. Записуємо: „Щит з кожі або з кори".

— От вам і добавили культури. А то ще одну люди вигадали. Чули таке слово: „Праща?"

Чув один тільки Олексій. Я кажу, як вона робилася—і діти роспливаються: вони вгадують її—у них теж бувала,—тільки якось инакше звалася. Де-які, правда, не знали—і увесь час мішають з рогаткого, питають:

— А тоді ж резини не було?

Я ще раз пояснюю. Записуємо: „Праща".

— Так як цей вік, про який сьогодні балакали, називається?

— Ново-камінний!

— А що інтересного, нового в цім віці?

Роблю повторення, коротенький звіт: огонь з палок, обточування камінюк, лук, праща.

— А як же от нам зробити сокири, молотки і все про ново-камінний вік?

— З камню,—каже Стьопка.

— А точити ж важко і довго!

Усі:—Не треба!! Не треба!!

— Хто придумає: як і з чого зробити, щоб були похожі?

Думають. Володя пропонує зліпити з глини, Гриша витесати з крейди, а Абраша—вирізати з паперу.

— А як же зробити так, щоб усе ж таки на камінні були схожі?

— А то вийдуть сокири: одна—глиняна!! Друга—крейдяна!! Одна руда,—друга—біла! Ото так камінні...

Де які радять мазати чорнилом, де які—пописати олівцем, де-які—вивалять у сажу, де-які—вуглиною обчеркати. А Володя радить розвести сажі в воді та і вмочати туди—разів по три. Усі роблять далі приладдя на свій засіб,—і на практиці виявляється що по Володіному—робити найкраще.

Роздаю завдання. Я називаю праці,—а діти беруться,—буває що за однакову працю береться душ 2—3, хто яку хоче і вміє. Праці такі:

1. Палки обсмалені—для добуття вогню.

2. Малюнок: людина ново-камінного віку (або дикун) добуває огонь.

3. Станок для добуття вогню (як що знайдеться зайвий час спом'янути про нього).

4. Кремні для добуття огню.

5. Малюнок—людина камінюкою хоче вдарити змію, камінь мимо—з камню—іскри.

6. „Сало" з головки соняшника, сухий мох, висушена „губка".

7. Сокири неоліту з дірками—зроблені з крейди, з глини, з дерева, роблені по малюнках в книжках.

8. Молоток ново-камінного віку.

9. Долото.

10. Ніж.

11. Спис великий.

12. Спис маленький,—щоб навкидя.

13. Малюнки сокир і иншого приладя ново-камінного віку.

14. Малюнок: камні, майбутні сокири,—загнані в стовбур дерева.

15. Малюнок: людина неоліту обточує камінь—робить сокиру.

16. Лук великий—у рост людини.

17. Лук маленький.

18. Стріла з костяним наконечником.

19. Стріла з „камінним" наконечником.

20. Стрілка просто дерев'яна,—загострена на кінчику.

21. Праща з камінючкою.

22. Щит.

23. „Сочінєніє:" „Як приручили огонь".

Знов кипить праця—зараз уже небезпечніша—бо крейда долі більє навкруги. Я хожу й інформую. Між иншим, увесь час турчу дітям над вухами, що зброя вся робилася з камню, з камню, з камню!!! А то раз був ще такий казус—питаю на другий день у Зіни:

— З чого робили люди сокири в ново-камінний вік?

— Як з чого? З крейди!—каже.

„От тобі й трудові процеси"—думаю собі.

Дуже багато мороки завдає стріла з наконечниками. Звичайно стрілку робимо з очеретини. Раджу учням приліпляти наконечник природнім клеєм з вишні,—але усі рази—щось клей не клеїв. Нарешті доводиться вліплювати глиною, або просто так підібрати очеретину і наконечник, щоб туго заткнути, аби не вискочило. Наконечники для списів—то прив'язуємо, а то робимо ще й так: палку загострюємо, на кінці робимо шейку—так що виходить, наче б то з наконечником. Кінець вимазуємо сажою.

Ваня, повзаючи по підлозі, робить з картону щит—розміром в три чверти аршина. Форму і узор бере з малюнка в книзі—малюнка розміром з вершок. Виходить гарно,—тільки на везерунки тратиться немилосердно багато чорнила. Другі—роблять молотки і сокири—теж по малюнках з книжечок. Мені дуже подобалась оця праця: з маленького малюночка—намалювати великий, а то навіть зробити ту чи иншу річ—праця, на мою думку,—страшенно корисна. Дуже розвиває дітей.

Щит Вані закінчений. Він підносить його до мене:

— Так зробив?

Я розглядаю. Великі везерунки притягують на себе увагу всіх.

Підбігає другий Ваня—менший і питає:

— Це те, що як один коле отак, а другий затуляється?

— Еге! А потім цей б'є, а той свій підставляє.

— Так це ж вони ніхто нікого й не поб'є?

— Та, як обидва гарно вміють,—так довго б'ються—поки який небудь не взіває.

Праці дитячі, які входять в правило,—з якими вже звикліс не тільки вчитель, а й діти,—захоплюють дітей, подобаються ім. Дуже часто прохають—„давайте робити,—тільки не писати по культурі, а робити!" У школі, де, звичайно, праці на три чверти задавались додому—прохання були настирливіші, ніж у дитячім будинку.

Але бувало і так: де-хто візьметься щось робити, а не принесе на слідуючу розмову. Я, розміркувавши трохи, порішив, хоч не зовсім певно,—робити так: хто не виконав завдання,—не приніс у кляс своєї праці,—той виходить на час розмови геть з клясу, як що двоє товаришів не поручаться,—що праця справді зроблена і тільки ненароком забута вдома. Висилання з клясу продовжується доти, доки учень не принесе праці. Звичайно, не обходиться тут і без сліз,—хоч де які спокійні. Це вже є *примусовість* ілюстративних *трудових процесів*, але, на мою думку, яка спірається і на практику—без примусовости обійтись у цім разі не можна. Це ж все ж таки діти, які мають нетверду волю. Потім ще це має загально-виховуючі наслідки: взявся робити—роби,—а то не за свою роботу не берись—бери підходящу;—одним словом: не кидай слів на вітер, а взявся за гуж—не кажи, що нездужаєш! Звичайно, не треба бути вже таким крайнім, щоб перетворити такий веселий ілюстративний трудовий матеріял у каторгу, нудну каторгу для дітвори.

Праці закінчуємо, обдивляємось, критикуємо—усі гуртом. Знов починаємо розмову.

— От хто в лісі живе—ті ходять бити звірів, птахів—щоб їсти,—а взнайте—чим ще можна годуватись тим людям, що біля річок живуть?

— Рибою!

— А хто пам'ятає—як рибу ловили у старо-камінний вік?

Діти розсказують, що запам'ятали.

— А от у ново-камінний вік люди вигадали нову штуку, як в'язати сітки! Хто бачив такі сітки, що рибу ловлять?

— Я!!! Я!!!

— У нас його „волок" називають.

— А в нас—„бредінь".

— Так. А ще як називають ріжні риболовські сітки?

— Підхвашка!

— Сак!

— Вентір!

У конспекти пишемо: „Рибу ловили...", а далі учні гадають самі. Записали. Скептичний Дмитро питає:

— А відкіля ж ниток на сітки брали? Хіба тоді були?

Я обіцяюсь росповісти про це у другій розмові, а зараз тільки кажу, що були. Далі беру паличку і грубих ниток, яких зарані налагодив—прив'язую рядочком на паличку—сантіметра на півтора-два од одної. Довжина кожної нитки—сантіметрів тридцять. Показую дітям, як роблять сітку,—звичайно, не те, як зараз роблять майстри фаховці, а самий принціп плетіння сітки,—прив'язування кожної нитки то до правої своєї сусідки, то до лівої.

Діти весело і зацікавлено дивляться, як на який фокус,—де які, в яких руки чешуться,—визиваються зараз продовжувати. Це ім вдається не дуже—але це іх не бентежить,—вони прохають.

— Як будуть роботи,—так ми сами будемо робити сітки!

— А ніхто не знає, чим ще ловлять рибу, крім сітки?... Учні згадують про острогу і про вершу з лози. Дмитро проситься зараз же зробити вершу. Я кажу, щоб трохи печекав—поки всі будемо робити, записуємо в конспекти острогу і вершу,—після того, як я ім кажу, що це вживали і в ново-камінний вік.

Далі розбіраємо „жіліщний вопрос" людини ново-камінного віку.

У зшитки записуємо:

Де жили люди:

— А хто з вас догадається—де жили люди в ново-камінний вік?

— В печерях! в курінях!—кажуть діти, взагалі перебірають усе з старо-камінного віку.

— Так. Гаразд. Тільки в ново-камінний вік уже появился хати... В який вік були перві хати?

— В ново-камінний.

— А як думаєте,—такі от, як ми оце зараз сидимо—з шкляними вікнами, під залізо, на помості?

— Ні! Не такі!

— А які ж?

Мовчанка.

— Погані!

— Та погані—це не ясно. Поганих і зараз хватає. Хто дома жив у поганій хаті?

Бідняки знаходяться.—Ну, от погляньте навкруги—з яких частин складається наша хата?

— З кирпичу!—каже Макар.

Усі сміються.—Ні,—на які части можно хату поділить, давайте перебірати.

— Стіни!!—чомусь-то завше кажуть попереду всього.

— А в тих хатах, у ново-камінний вік, як, на вашу думку,—були стіни? Може бути хата без стін?

— Ні, не може! То ж не буде хати! Стіни були!

— А стіни такі як раз, як зараз?

— Ні! хіба не такі?!

— З чого оці, наші зроблені?

— З кирпичу—усі озираються на Макара.

— А тоді кирпич був?

— Ні!

— А з чого же могли стіни робити?

— З дерева!!

— З лози!!

— З глини! „Саман“ називається! У нас і зараз роблять!

— Так це ж більше на сарай похоже!—каже Ваня. У зшитках пишемо: „Хата—з такими частинами: Стіни“...

— А ще що є в хаті?

— Стеля!! Криша!...

Трохи балакаємо, показуємо пальцями на стелю. Розглядаємо, згадуємо,— яка криша здається збоку—і вияснюємо, що в нашій хаті—дві криші—стеля і криша.

— Як криша верхня стоіть? А ну, покажіть усі руками!

Діти показують: руки дощечкою, пальцями вгору, торкаючись кінцями.

— А як стеля?

Діти повертають руки (або долоні рук) горізонтально, рядом. Усі визираємо в вікно і дивимось на сусідську хату, в якій криша зі скатом на два боки.

— Та воно криші всі такі!—каже Дмитро.

Кажу учням, що в хатах ново-камінного віку була тільки одна криша, верхня, без стелі, а рідше в де-яких місцевостях—стеля без криші. Записуємо: криша більше була тільки отака: /\

— Це так, як у нашій клуні,—каже Ваня.

Рівняємо. Другі теж згадують свої.

— Читай, Валя, що записала зараз!

— Криша була отака.... —Хапливо кладе зишток і показує руками Увесь клас робить так само—складає долоні.

— А з чого тоді можно було робити кришу?

— З трави!

— З гілок!

— З дерну, як у кузні на Піскаx і т. и.

— Ну, про кришу—годі: ще що є в хаті?

— Двері!

— Я підхожу до дверей у класі—показую рукою на дошки, з яких зроблені двері,—питаю: це можна було зробити без пилки?

— Ні!

Показую на петлі.

— А це?

— І це ні!

На ручку (залізну) і замок з ключем:

— А це?

— Ні!

— Чому так?

— Та в ново-камінний вік заліза не було!

— Так. А хто з вас бачив двері без дошок, без петель, без ручки?

— Та таких немає дверей!

— Значить—були двері у ново-камінній вік?

— Ні! не було!

— А як же в хату ходили? Як без дверей, увійти не можна, так на біса ж і хата?!

Нарешті виясняємо, що в хати ходили через велику дірку, завішану кожаною, очеретяною завісою, або рогожою.

Оля каже:—У нас дома між кухнею й кімнатою отака занавіска, тільки з ситцю!

— Аааа!—каже Шура:—і в нас така є!

Знову зблизилось давно-минуле і сучасне. Записуємо: „Двері завішені шкурою, або рогожою".

— А ще які частини хати є?

Після дверей завше йдуть вікна.

— А скло було?

— Ні!

— Отакі як у нас, значить вікна були?

— Ні! то ще мабудь дірки запнуті чим небудь!

Записуємо: „Вікна—дірки запнуті і не запнуті".

— А ще яка частина хати, про яку всі зовсім забулися?

Не здумають. Я хожу по кімнаті і нарочито підхожу до пічки. Учні, які мимохіть майже завше водять очима за мною,—зразу кричать:

— Пічка!

— А вона тоді була?

— Ні, не було!

— Чому?

— Та кирпичу ж не було!

— А огонь був?

— Ну да був!

— Де ж його схороняли? Чи де попало валявся?

— А посеред хати!

— А як би ми те місце назвали?

Учні додумуються до слова—„огнище". Балакаємо далі, що небезпечно так: діти малі влізуть і попечуться; за ногами вогонь постаскають—підпалять хату....—одним словом штовхаю дітей на те, щоб вони винайшли—як влаштувати те огнище. Нарешті приймаємо таку формулу: „Яма, кругом глина іде валом".

— А куди ж димові йти?

— У трубу!

— А труба хіба не з кирпичу?

Павло крекче: „От мені той кирпич!!..“

— Ну, як у них? Догадайтесь! це легко!

— Дірку вгорі робили!

Так. Записуємо. Далі—пишемо матеріял, з якого робили хати. Читаємо перший запис—„стіни“—згадуємо, з чого іх можна і записуємо: „*матеріял*: гілки, глина, дерево“.... читаємо: „криша“...—згадуємо і записуємо: „трава, дерн, очерет, гілки“.... й т. и.

Далі тільки учні додумуються не колєктивно, класом, а кожен сам собі.

Росповідаю далі про хати на полях і на воді. Показую малюнки, роз'ясняю ціль, ради якої люди отак морочились—спасіння від звірів, чужаків.

— Так ведмідь хоч і по воді—так поповзе!

— А як глибоко? Утопне ж!

— А по стовпу уверх хіба він не злізе?

— Так зверху ж легко збити його!

Знов роздаю праці:

1. Знайти шматок сітки.

2. Зробити самому з товстих ниток або шпагату щось схоже на волок.

3. Почати в'язати сітку.

4. Зробити хату ново-камінного віку.

5. Намалювати „хату на палях“—по уяві чи з якого малюнку в книжці.

6. Зліпити з глини модель огнища.

7. Намалювати хату ново-камінного віку з середини.

8. Зробити „хату на палях“: хатку—з гілочок і глини,—поставити на листок картону, або на дощечку. А картон чи дощечку—на 6—12 паличок, які вставлені в проверчені там дірочки. Праця ця досить цікава.

9. „Сочінєніє“ про хату ново-камінного віку.

Усі роблять. Дуня—упадає над „хатою на палях.“ Збоку дивиться Настя і питає в мене:

— А пацана можно в Дунькину хату поставити?

— Якого пацана?

— Та чоловічка з глини!

— Можна! чом же не так?

Дмитро мудрує над вершою—але в нього ніяк нічого не виходить. Я берусь йому допомогти—але і в мене нічого не клеіться: дуже малий масштаб. Дмитро береться ліпити хату.

Входить маненька Шура—довго дивиться: що то старші роблять,—підходить до Дуні і питає, показуючи на вже зовсім зроблену хату на палях:

— А ето чья карвать?

Усі сміються.

Розмова про початок хліборобства і початок приручення звірів в ново-камінний вік.

— Кому з вас доводилось отут у ліску або дома істи ягоди?

— Земляніку?

— Я!! Я! Я ів! Я ходив рвав!

— І що ж—скрізь вони однаково ростуть?

— Е, ні—такі міста є, що багато,—а є такі, що хоч зовсім туди не ходи!

— А на той рік—де будете рвати—на яких місцях?

— Так воно все рівно—і на той рік так же ж буде, де росло—там і ростиме!...

— А аж на то-ой рік, ще через рік?

— Знов там же!

— От і люди тоді—в ново-камінний вік так рвали ягоди, як ви. Адже ж ягодами наістись можна?

— Я так наперся раз, що майже й не обідав!

— Ну от. А що ягоди—цілий рік, кожен день бувають?

— Ні, тільки один місяць,—оцей, що проминув!

— Червень—підказую я.—Так. А от оріхи—на тих же місцях ростуть, де й ягоди?

— Ні, у других!

— Так. От вам задача: жили б ви в ново-камінний вік, у курінях. Ягоди б були в однім місці, а оріхи в другім,—верст за двадцять. Так де б ви куріні поставили—коло ягід, чи біля оріхів?—Учні думають. Потім чути:—Я б до ягід!—А я до оріхів! Кляс поділяється на дві частини, майже рівно. Одні більш охочі до ягід, а другі до оріхів. Робимо голосування. Майже порівну там і там,—оріхи, правда, трохи переважають.

— От—ягоди влітку бувають тижнів зо два, оріхи в осени—ото люди тільки й жили ягодами та оріхами?! А инший час як же!?.. Діти думають.

— Рибу ще! звірів!..

— Так. А риба ще в третім місці, верст за тридцять—а ловиться гарно вона у свій час, а звірря багато зовсім у другий бік, теж далеченько—і для нього є особливий гарний час.... Що ж робити? Володя пропонує робити так: переходити з місця на місце—пожити біля земляники,—земляника скінчиться—до риби,—риба хуже стане,—до кислиць, до оріхів, до звірів....

— Гарно придумав! Так от колись були місця, де багато земляники, а були такі, де росло дике жито, ячмінь. От усього істи було не можна—поки аж поспіє—в липні,—після ягід. Так на ці міста люди й приходили тільки в липні—на місяць. Зерно збирали і іли просто.

— І я люблю так їсти,—а особливо пшеницю!—каже Микола. У зшитки записуємо *„хліборобство“*,—далі приписуємо зміст балачки в якій небудь короткій формулі. Далі балакаємо—як же це куріні-хатки ставити? Діти знають, росповідають—і між иншим згадують про те, що де коляки забивати—там земля сковиряна.

— А що як на м'яку, поковиряну землю впаде зерно, що з ним буде?

— Виросте! Та велике стебло!

Виясняється, що спершу люди мимохіть розсипали зерно на поковиряних місцях, а далі навмисне стали ковиряти. А це вже—почалось *хліборобство*—почали обробляти хліб. Ще примітили—що де насипеш зерно—там і виросте—і почали кидати зерна там, де раніш не було його—почали *сіяти*. Записуємо. Задаю де кілька повірочних питань і кажу, що найраніше *приручили* ячмінь, просо, пшеницю.

Далі—виходимо з клясу, вибіраємо рівненьке, не тверде місце, де можна ковиряти землю. Заставляю Павла взяти гостру палку і ковиряти землю. Усі дивляться,—де-які беруть і допомогають Павлові. В процесі цієї работи помічаєме дві хиби такого способу оброблення землі:

1. Земля сковиряна не скрізь і мілко.

2. Ковиряти дуже важко і довго.

Я одламлюю сучок на такий манір, беру і зразу провожу борозну, другу, третю. Рядом це ж роблять і учні—де-які весело кажуть:

— О! це зовсім инше діло! Це так!

Сучок визнається за дуже цінний винахід тодішніх людей.

— Але гляньте он-он туди на гору—бачите ото все засіяно хлібами та картоплею. За скільки б часу засіяли усе поле отакими нещасними сучечками?

Діти глузують з сучка. Микола—обстоює:

— Так можна ж великий!

Збоку росте росхилисте дерево—кленок. Ми підходимо і помічаємо крейдою на дереві—де треба одрізати, щоб вийшло саме найкраще—для орання. Зараз ясно становиться, що оця штука буде дуже і дуже важка, треба багато людей, щоб тягати її—бо один отак рукою не потягне, й т. и.

— Ого!—кажуть усі:—оце так сучок!!..

— Це вже називається сохою; а як назвати її за те, що її не піднімеш?

Діти мудрують; нарешті спиняємось на назві— *„важка соха“*. Вертаємося в кімнату, а де-коли, як-навкруги—трава, погода гарна,—як пишемо олівцями—розкладаємося на дворі і записуємо в конспект приблизно на такий манір:

„Як поковиряти землю—хліба ростуть краще. Ковиряли палкою, потім важкою сохою.“

— А от раніш тут же навкруги ліси були. У лісі можна сіяти хліб?

— Ні, не виросте! Дерево заглуше!

— А де ж найкраще тоді сіяти було?

Діти знову думають—радять по ріжному. Усім нам подобаються луки (луга). У зшитки пишемо: „Перші поля були на луках".

Я балакав про хліборобство ще далеко більш, ніж тут,—але вже після закінчення парового віку, в окремій розмові—„історія хліборобства".

Про приручення рослин більш не казав,—а переходив до приручення звірин.

— Зараз будемо балакати: як це ми звірів до себе приручили—отаких як корова, кішка.... а ну, перелічіть: які звірі в нас приручені?

Діти кажуть.

Кажу, що і птахів зараз багато приручено. А приручати почали в ново-камінний вік—не приручили всіх, а *почали* приручати.

— От люди ходили в ліс і охотились на звірів та птахів.... А ви—коли охотились, хоч трохи?

— Ні!! Ні!!! Рушниць у нас ніколи не було!

— Е! то можна і так, без рушниці. Що, гнізда коли видирали?

— А як же ж! Я раз як обірвався, так ледве встав.

— Оце тоді і є охота. А що ви робили, коли попадалися у гніздах пташинята?

— До дому!

Учні оповідають свої ріжні пригоди—спроби їх приручити, держати в клітці і т. и.

— А на що ви їх брали?

— Та так! Вони гарні! Гратись брали!

— Так. Ви брали їх гратись. А ті люди—коли доводилося ім убивати звіря, а в звіря де коли бували і звірятка,—так от вони тоді маненьких забірали, своїм дітям гратись, забавлятись.

— О!—з веселим лицем каже Іра—я читала таке оповідання про маненького ведмедика. А як виріс—він звик до людей!

— Так. Ті звірі часто звикають до людей; де-які, як виростуть-тікають у ліс, а де-які зостаються, а де-яких люди самі вбивають,—бо багацько корму починають жерти. От подумайте самі: вигідно держати тих звірів, що іх м'ясом треба годувати?

— Та на віщо вони здались! аби самим м'яса хватило!—кажуть діти, які м'ясо бачили півроку тому назад.

— А таких, що траву їдять?

— Та трави скрізь багато!

— От люди і стали таких звірів, що ідять траву і дають яку небудь користь—чи м'ясом, чи шерстю, чи молоком—таких стали не вбивати змалечку, а розводити.

— А от—яка користь нам з корови?

— Молоко! М'ясо!!...

— Шкура!! Роги!!...

— Масло!! Сметана!! Сир!! Кисле молоко!!

А що корова їсть?

— Траву.

— От таких саме і приручили і стали розводити. А чому льва не приручили?

— На нього м'яса не настачиш! й т. и.

— От таких—не дуже няньчили, а як що—так і вбивали.

У зшитки пишемо:

„Приручення звірів і т. и.

Звірят, пташат і т. и. охотники брали дітям гратись. Ті виростали і звикали. Розводили тих, що ідять траву і дають яку небудь користь: шерсть, молоко.....

— А коня нащо?

— Можна ним орати! іздити!!...

Пишемо: „і тих, які можуть робити".

— А чом так, що маненьких приручали, а не зразу великих?

— Так лекше! А ті вже звикли до волі!

Далі балакаємо про особливий тип приручення—про голубів і горобців: голуби вже приручені, а людей бояться; горобці—дикі, а бояться менше. Ліза каже:

— Може і горобці вже почали приручатись до нас? Привикають!

— А чому це голубам та горобцям хочеться крутитись біля людей?

— Та люди усе розсипають, сміття викидають!.. Їжи є багато!

— Кому ж більше користи—нам од голубів та горобців,—чи голубам та горобцям від нас?

— Їм од нас!

— А горобці ще й сояшники клюють!—каже Ліза.

— Виводимо такий висновок, що голуби й горобці—*самі приручаються*, а не ми їх приручаємо. Далі я росповідаю дітям про те, як собаки, живучи на смітниках біля людей, помалу приручились самі до людей, про користь людям од собак: як який сполох—собаки зарані загавкають збок села. Записуємо: „Собака сама приручилась". Кажу ще де-що про приручення коней, про уловлення їх лассо.

— А як краще: шукати десь диких коров та охотитися на них,—чи просто розводити, пасти й різати?

Діти хиляться на той бік, що розводити краще, лекше, вірніш:

— А то чи вб'єш, чи ні—хто знає,—і з голоду помреш!

— А так же клопоту більш!

— Ну, так що ж!

— Ну, добре. Коли отак люди пасуть скотину і розводять, і ідять—і з того живуть,—оце зветься *скотарство*. Гуртом:

— Скотарство!!!

Записуємо: „Почалося скотарство". Заставляю голосно прочитати останні записи про хліборобство і скотарство. Далі задаю задачу:

— Як на вашу думку: що тоді, в ново-камінний вік, люди іли?

118674

Перша відповідь: „М'ясо!"

— А звідкіль воно бралося?

Виясняється, що було м'ясо з дичини і м'ясо з прирученої скотини. У зшитках пишемо:

„Що люди іли:

М'ясо звірів і диких птахів. М'ясо домашньої скотини і птахів".

Одгортаємо в зшитках сторінку про їжу старо-камінного віку, шукаємо про м'ясо. Там написано про сире. Згадуємо, що можна і жарити.

— На чому: на сковороді?

— Ні на паличці!

— Назвемо це „на шпичці". А вам не доводилось отак на шпичці над вогнем жарити?

— Е! де там не доводилось!—каже Мінька:—Я у грубі на шпичці сало жарив,—а воно як начадило,—так батько ж і лаявся!...

— А я,—каже Ліза,—одного разу взяла, наштрикнула шматок сала на паличку—та над лямпою. Воно коптить—чорне робиться!—а я думаю: „За те ж жарене"..!! Тоді воно як капнуло та на скло,—воно й тріснуло... Ох, тоді ж мама била мене дуже!!

— От Ліза каже, що покапало,— і воно завше так капає. Чим, значить, не вигідно було тоді жарити отак?

— Багато жиру марнувалося!

— От шкода, що сковороди тоді не було!—додає Ваня.

Кажу де-що про широкий тонкий камінь—який може замінити сковороду. Показую малюнок „камінної сковороди". Діти задоволені.

У зшитки пишемо: „М'ясо і сало жарили на шпичках і на камінній сковороді".

— А ще що іли з живини?

— Червяків! птахів! рибу!

— Так. А невже ж на однім такім м'ясі тільки і жили?!

— Ні!—З захватом і певністю кажуть діти—і починають перелічувати: коріння, кислиці, жолуді, сливи, гриби, терен, бояришу, малину, землянику.

Діти розігнались...—Стійте! стійте! стійте!—кричу я:—А на віщо ж вони хліборобством почали займатися?

— Хліб іще іли!

—Е, ні, трохи не так! не зразу почали їсти хліб!

Оповідаю ім про еволюцію: од зерен—до каші, од каші—до коржів, од коржів—до хліба. Записуємо оце в конспект.

— А от ми казали багато,—а записали тільки м'ясо та хліб, а ну лишень записуйте в зшитки—хто що знає: що люди іли в ново-камінний вік, тільки те пишіть, що тоді було,—не напишіть неправди!

— Добре! Гарно напишем!...

Пишуть. Усі згадують. Фантазія розгортається на всю ширину; пишуть: „м'ясо, курятину, сало, молоко, сметану, дикий мед, хліб, галушки, зерно,

кашу",—де які збиваються на легке: буряки, капусту, яблуки, лопуцьки, козельки, грицики... Питають: „А те-то можна?.. А те-то можна"?... Нарешті кричать:

— Я дванадцять!

— А я чотирнадцять!

— А я сімнадцять!

— А я двадцять шість!—це рекорд придумування неолітичних блюд. Далі—хочу наштовхнути дітей ще на людожерство,—то так не на людожерство,—а згадати про людожерство в ново-камінний вік.

— А ще що іли, про що ніхто не пом'янув!..... Як учили старокамінний вік—я вам казав, а ви всі кривились.... Пам'ятаєте?

— Калину!...

— Ні! М'ясо якесь особливе!

Мовчанка.

— Таке м'ясо, що зараз не ідять, нам противно?

— Жаб'яче!..

— І то так. А ще таке іли, що як би хто почав зараз їсти—його б у тюрму зразу посадили?

Нарешті найдогадливіша—Ліза Мухина каже:

— Дітей!

— Аааа! Каже Павло! Людей! Тепер я знаю!

— А там де голод—я чула—що і зараз ідять?...

У класі—тиша.

Я де що кажу з приводу цього. У конспекти пишемо: „і людей". Трохи балакаємо про тодішні війни.

— А то ми казали про коржі і хліб. Що їх пекли—просто з зерен?

— Ні, з борошна!

— А де ж борошно з зерна роблють?

— У млині.

— А можна влаштувати млин без заліза, навіть без залізного гвіздка?

— Ні!

— Ну, а як же ж борошно зробити в ново-камінний вік?

Діти не знають. Я ім оповідаю про дві камінюки: камінну зернотерку, ручний млин. Показую зернотерку на малюнках,—і як раб сидить і тре зерно з усієї сили—уморився, спітнів.

— Хай ій чорт так борошно робити!—каже лінива Люся.

В Білгороді мені випадково пощастило знайти підходящий круглий, обточений водою камінь, так що усе це я демонстрував і пускав учнів пробувати молоти,—це ім подобалось.

Знов роздаю роботу і починаємо знову—шукати, стругати, стукати молотком, малювати, ліпити, писати.

Праці такі:

1. Модель важкої сохи—з гілки, завтовшки в руку.

2. Хліборобська палка (щоб ковиряти землю).

3. Колєкція перших приручених хлібних рослин. (Нашпилені на картон колоски проса, ячменю, пшениці).

4. Намальована колєкція перших приручених хлібів.

5. Зернотерка: 2 камні: один широкий—з ямкою; другий круглий, або напів-круглий. Звичайно, каміння підходящі навряд знайдуться,—тому можна зробити модель з глини, або з дерева. У середину кинути трохи зерна і борошна.

6. Малюнок: чоловік тре зерно на зернотерці.

7. Символична мапа: на листі паперу якими небудь значками означено—ліс, ягідні місця, кислиці, місця з оріхами, і т. и., щоб видно було необхідність мандрувати. Робиться маненький, маненький курінь, або просто гвіздок,—який можна переносити—то до ягід, то до оріхів, то до річки з рибою.

8. Написати: „Як почалося хліборобство".

9. „Про важку соху".

10. „Як раніш люди орали".

11. „Приручення звірів".

12. „Як приручили собаку".

13. „Як приручили корову".

14. „Навіщо нам приручені звірі".

15. „Навіщо нам приручені птахи".

16. Зробити лассо.

17. Малюнок: собаки на смітнику в ново-камінний вік.

18. З глини: „Людина верхи на коняці".

19. Малюнок: жаріння на шпичці.

20. Модель „камінної сковороди" з глини.

21. Малюнок „камінної сковороди".

22. Колєкція: у коробочку 4 відділа: I—зерна, II—каша, III—розрізана тоненька скибочка коржа, IV—скибочка хліба. Кашу, щоб не зацвіла, можна зробити символично з дерева, глини або що.

23. Колєкція їжи неоліту.

Остання праця робиться колєктивно. На лист товстого паперу набіраємо ріжних диких корінців і трав, диких фруктів, як кислиці; малюємо кашу, причеплюємо шкоринку хліба, коржа, малюємо сало, робимо м'ясо, як і в старо-камінний вік, малюємо в горшку суп. Питаються:

— А горшки ж були?

Кажу, що були, але про них розскажу другим разом. Малюємо молоко в глечику, чіпляємо вирізану з паперу маненьку людину, голуба і т. и. і т. и. Цією працею завжди захоплюються і роблять пильно. Одна великими літерами на листі робить надпис: „Що їли в ново-камінний вік".

Усі „сочінєнія"—які пишемо,—робляться на зразок такого, як ось у Гриші Чайковського: „Як люди орали": „Спершу люди брали палку, загострювали на огні і ковиряли землю. Потім почали робити важку соху: брали дерево, обрубували, робили соху—і орали". Або ось у Ари: „Як приру-

чились собаки": „Коло сел людських водилися дикі собаки. Люди викидали кістки після їʻди,—і собаки їх зʻідали. Коли ж на село нападав який звір, собаки починали гавкати—і люди готовились одборонятись. Собаки звикли до людей, а люди звикли до собак".

Після шістьох розмов, з яких кожна давала ті чи инші дитячі вироби я починав завше влаштовувати „музей"—(иноді й раніш)—робив великі надписи:„ Історія культури",— „Старо-камінний вік", і т. и.—за допомогою дітей. Надписи на виробах робили сами діти. Поділяємо усі вироби на два віки—і вішаємо на гвіздки на стінку. Попадаються дублети, наприклад зроблено пʻять молотків ново-камінного віку. Збираємося з дітьми—і голосуванням рішаємо—який найкращий, той і вішаємо. Де які вішаємо, не через те, що вони найкращі, а через те, що вони чим небудь цікаві, чим небудь особливі, передають яку небудь одну риску дуже влучно. Останні вироби—хужого сорту—складуємо на окремій полиці,— аби тільки не викидати зараз же геть, щоб не задіти боляче учня, який працював над тим чи другим виробом. Викинути геть можна коли небудь опісля.

Повішали. Діти уважно розглядають досить солідний музей. Я один час мав музей (в дитячім будинку)—в своїй кімнаті—і робив спробу записати балачки дітей з приводу музею; балачки досить цікаві. Музей певно їх зворушує, не дає ім забути те, що учили хоч би тим, що раз у раз читають ново-камінний вік, ново-камінний вік, ново-камінний вік і т. и. Це ім просто липне до памʻяти, міцно склеюється з іхнею думкою, зброя і инші експонати—викликають нові питання, на які я даю відповіді,—викликають сумніви, які я виясняю,—бажання вивчитись більше, ще учити історію культури, робити самому ту чи иншу вправу.

От Клава дивиться на стіну і каже:—„Петро Мартинович,—а коли задавали нашим робити веретено (це в дальнішій розмові)—так я не знала,—що це таке: я думала—та машина, що крутять". Другі—сміються, підіймається балачка про веретено і прялку.

А от характерна балачка з Ванею Єрмаком·

— А моіх тут тільки три роботи....

— Які? Щит.... важка соха..... а ще?...

— А палки—щоб огонь запалювати!..

Пауза.

— Иии!!!.. А он чоловік з косою йде: хлібороб!

— Теж твій?

— Да!

Пауза.

— Петро Мартинович! А ну давайте я ще малюватиму!..

А от Афоня—маленький хлопчик розглядає „хату на палях".

Рядом дівчина з старших—Зіна.

Афоня:—Курінь от! Це такий курінь, що можна глядіти огірки!

Зіна:—Це на воді такий строіли!

Одна—учить другого.

Нарешті—з моєї кімнати музей переносять в клюбну кімнату.

Являються до мене хлопці один за одним:

— А тепер немає нічого.... тоді краще було!...

— Раніш—красиво було!....

Пробував у музеі по черзі вести опис—щоб бачити—скільки зроблено і для других цілів,—але чомусь то це діло ніколи не вдавалось, забувалось і нарешті кидалось.

Розмова про посуду і одежу.

Питаю: яку посуду можна зробити отим, що було у людей в новокамінний вік. Діти кажуть:

— Та ми не знаємо!

— Ну от: чавун могли вони зробити?

— Ні! куди ім!

— А бляшану кружку?

— Теж ні!!

— А коробку з дерева?

Сумнів: чи можна без гвіздків? Нарешті рішають, що можна,—але буде невдала.

— Краще взяти та видовбати дерево,—каже Оля.

— Чим?

— Камінним долотом!

— А як отаку видовбану з дерева посуду можна назвати?

— Ночви!

— Корито!!

Ми рішаємо назвати коритом.

— А хто придумає—яку посуду можна зробити з кожі?

— Ммм... Хіба мішок?!

— Так. Тоді так і робили: гарно зшивали мішок—так гарно, щоб вода не пролилася. Росповідаю, що щось похоже є й зараз: возять в таких кожаних мішках, бурдюках—вино.... Так от були тоді—і корито і кожані мішки. А в чому ж суп варити—в кориті чи в мішках?...

Діти сміються—ні там, ні там не можна. Тоді я оповідаю спосіб варки в мішках: про те, як нагрівали каміння і кидали в мішки з водою, поки вода не закипить. Діти морщаться, пхекають, сміються....

— Ну і гарний же суп виходив!—сміюся й я.

— Як свині жили!—каже Володя.

— А з лози вам не доводилось бачити ніякої посуди?

— Ні, є, і такі кошики, корзини!...

— Я бачив! і я!! і я!!

— Мама з таким на базар ходять!...

— А от тоді—могли таке зробить?...

— А чом же й ні!—Діти перелічують всякі ріжні роди корзинок, кошиків, плетушок і т. и. У зшитках пишемо:

Посуда:

„Корито. Кожані мішки. Всякі корзинки".

— А от у якій посуді нам недавно привезли лямпових стекол?

— У такій коробці—з загнутих переплетених тонесеньких дощечок, чи з кори...—Росповідаю ще про посуду з лубу. Кажу, що в лісних місцевостях наловчились її робити так гарно, що можна носити воду.

— А що як такий кошик на сонці поставити?

— Розсохнеться!

— І що ж з ним буде?

— Тектиме!

— От люди і примудрили: щоб такі корзини та кошики не протікали—заліплювати їх глиною. Далі оповідаю про те, що такі корзини, обліплені глиною,—могли випадково попадати на огонь—прутинки згоряли,—а глина від огню робилася твердою. Виходила *глиняна корзина*—на ній зоставалися сліди прутів.

— Чим воно схоже на горщик?

— З глини—і обпалене.

— А чим непохоже?

— Не кругле! Невдале! з деревом!

Оповідаю про спеціальний виріб таких глиняних корзин, а не випадкове, незнарошне.

— А вам доводилось ліпити з глини коробочки?

— Доводилось! Ми й зараз ліпимо з Константином Андрійовичем!?

— А як висохне—де вона тріскається?

— По кутках так щілини і йдуть!

— От і тоді, тріскалась... А можна зробити посуду без кутків?

— Можна!

А як назвати таку посуду?

— Кругла посуда!

Записуємо: „Корзина, обліплена глиною, глиняна корзина з кутками (обпалена), кругла глиняна посуда (горщик, глечик)".

От—коротенька історія посуди ново-камінного віку. Учні питають:

— А чим же їсти суп з горшка, або з кожаного мішка?

Я оповідаю про легкість зробити ложку хоч би й з дикого гарбуза, з кори, з дерева, з кожі!.. Тимоха каже:

— А ми на полі так з горбушки хліба—так гарно!

— Можна з раковинки—що в річці,—додає Ара.

Далі оповідаю про те, як роблять гончарний станок і як на станку виробляють посуду. Беру, вирізаю на очах у учнів два круги з картону: один більший, один менший. Проштрикую посередині той і другий—олівцем. Лаштую—і показую—як цей гончарний круг ходить—і куди кладуть глину, як орудують пальцями.

У зшитки: „Посуда, вироблена на гончарному крузі".

Про посуду більше не кажу—переходимо до одежі ново-камінного віку. Зазираємо в конспект старо-камінного віку. Читаємо про одежу. Після коротенької балачки учням здається, що і тут повинен бути якийсь—то прогрес,—як у всьому.

— Ну—от зараз—ми надіваємо шкури звірей? Є зараз одежа з кожі?

— У комуністів кожані тужурки!.....

— У селян кожухи.....

— А в нас те ж—чоботи!...

— І що ж оце все кожане як роблять:просто здирають з звірей—і на плечі?

— Ні, зараз спершу ще чинять!

Трохи балакаємо про вичинку, яка почалася в ново-камінний вік. У конспекти пишемо:

„Одежа:

Прості шкури. Вичинені шкури"...

Далі згадуємо про плетіння з трави і листя.

— А от тоді почалося вже хліборобство—і люди почали приручати вже рослини,—з яких роблять нитки—льон, коноплі. Хто з вас коли бачив коноплі?

Майже всі,—а особливо дівчата—кричать:

— Я! Я!! Я бачила!!!.. Ми сіяли!!...

— А хто з вас розскаже, що з ними роблять—коли виспіють?

Діти спішать:—беруть! возять! мочуть! прядуть!!

— Ні! Ще тіпають—перебиває друга.

— Еге! Тіпають! чешуть! прядуть!

— А як зараз прядуть? На чому?

— На пряльці! Ох і швидко ж!..

— А ще на чому можна?

— На веретені!..

— Хто з вас бачив веретено? Підніміть руки!

75 відсотків піднімають.

— От тоді в ново-камінний вік пряли на веретені. А коли прядуть—так від того получається що?

— Нитки!

— А з ниток що вже роблять?

— А як ця праця зветься?

— Тчуть!

— На чому ж це роблять?

— А такий станок є!

— А хто з вас бачив ткальний станок?

Визивається з дівчат душ п'ять.

— Ось дивіться усі сюди,—я розскажу, як улаштований ткальний станок. Розшукайте тільки мені аршин зо два мотузки та в кого є чорненький поясок.

Діти знаходять і дають мені це. Найкраще, найефектніше виходила в мене ткань, коли поясок, який ішов на уток—був завширшки 4-5 міліметрів.

Розриваємо шпагат на куски. Одними кінцями прив'язуємо до коробка, який чомусь стоїть тут збоку, а другі кінці—до олівців. Олівці—через один—то великий, то маненький, то великий, то маненький;—маленькі становимо на місці вертикально. Діти придержують, а инші з захваченим диханням дивляться, скупчившись навкруги. Великі олівці держимо у руках—горизонтально—і то всі піднімаємо угору, то спускаємо униз. Виходить, що нитки: 1, 3, 5, 7, 9—на місці: а 2, 4, 6, 8 то підіймаються вище перших,—то спускаються нижче; між першими і другими—щілка то зверху, то знизу.—У ці щілки прокидаємо поясок. При показаній ширині пояска виходить ефектно—і діти кажуть:

— Диви! От-ти! І більш нічого?...

— А у нас не таке—велике!—каже друга.

— Так це ж ми просто, на олівцях, і зробили ось грубе,—а там же полотно, тоненьке!

В конспектах пишемо: „Пряли на веретені. Спершу плели,—а потім грубо ткали, а ще пізніш—стали ткати краще".

— Ну що?—звертаюся до Дмитра—який раніш питав: як же сітку робили у ново-камінний вік:—тепер є з чого сітки робити?

— Є!—сміється той.

Далі—зазираємо в конспекти і порівняємо старо-камінний вік з ново-камінним по всіх відділах: їжа, одежа, приладдя, хата. Учні шукають відповідні місця і там і там порівнюють: це дуже гарна, досить трудненька, праця, яка привчає дітей шукати в зшиткові, вільно оперувати матеріялом, який там є. Звичайно, порівнювання зразу виявляє те, що в ново-камінний вік краще жити,—вік цей складніш, багатіший, ніж старо-камінний. Де—коли робив і тройне порівняння: старо-камінного віку, ново-камінного і сучасности. Нарешті учні казали:

—Куди ім до нас!...

Починаємо робити ілюстративні праці, а саме:

1. Видовбати корито. (—„А чим же?—питав Ваня:—камінним долотом"?—„Та в них то це робили камінним, а ми, щоб скоріше—зробимо стамезкою").

2. Плести з гілочок корзинки, кошики всякі.

3. Малювати корзинки і кошики.

4. Кошики з лубу, з кори.

5. Корзинки, обліплені глиною: які з середини, які—з верху.

6. Чотирьохкутня глиняна посуда з слідами корзинки зверху. (Чертимо паличкою ярочки по боках).

7. Кругла глиняна посуда з слідами корзинки.

8. Гарна кругла глиняна посуда, неначе б то зроблена на гончарному крузі (горшки, глечики і т. и.).

9. Ложка—з дерева, кожі, шкурки овочів і т. и.

10. Гончарний круг. (За цю працю хапаються, як за цікаву: „тільки ви нам ще раз розскажіть, щоб зробити правильно"!..)

11. Сочінєніє: „Як навчились робити глиняну посуду".

12. Сочінєніє: „Одежа ново-камінного віку".

13. Пучок паклі з надписом: „У ново-камінний вік почали обробляти льон і коноплі".

14. Веретено.

15. Колєкція одежі ново-камінного віку: шкура, кожа, рогожа, груба тканьвал, полотно.

16. Малюнки людей ново-камінного віку—перемальовувати. Задаючи цю працю, кажу де кілька слів про це—і показую з книжки малюнок: „Художник ново-камінного віку за роботою".

17. Ткальний станок. За цю працю береться найкращий робітник. Попадались мені і такі групи, що робили по три ткальних станка (між иншим—дівчата)!

18. „Чим несхожий ново-камінний вік на старо-камінний".

19. „Чим несхожий ново-камінний вік на сучасність".

Діти роблять. Ось тягнуть клаптики хрому, шевра, гамбургської кожі—для колєкції. Спиняю Серьогу і Люсю, які думають чіпляти іх уже на таблицю.

— Ей, діти—гляньте лишень усі сюди! підходяще це для ново-камінного віку—хром і шевро?

Діти всі сміються над Серьогою. Я зупиняю увагу всіх на помилці, неправильности,—тільки кажу, що кожен може випадково не зовсім гарно зрозуміти того, що балакають—і—виходить—може помилитись.

Ніна Набокова—найкраща мальовальниця,—робить надпис на картоні: „Одежа ново-камінного віку". Вибіраємо грубішу кожу, також беремо дуже грубе полотно. Звичайно на цій колєкції були зайняті чотирі учня: один—шукав, другий—гладнав, підрізував клаптики, третій—пришивав, четвертий писав надписи.

Ткальний станок робимо з фанєри. Унизу—кладемо широченьку дощечку, так сантіметрів 40×35. Задню стінку—робимо вертікально з дощечки 40×10 см. Передня—такого ж розміру. В ній—прорізуємо паралельно зверху вниз на 8 см. Прорізи—один од другого на 2-3 см. Прив'язуємо по шпагатині, натягуючи, у кожне місце між прорізами—і до задньої стінки,—це нитки основи, відповідні 1, 3, 7... (дивись раніш). Між цими нитками прив'язуємо ще по одній нитці—один кінець до задньої стінки, другий—у кожен проріз. Це будуть нитки основи, відповідні 2, 4, 6.... Вільні кінці прив'язуємо на паличку, паралєльну передній стінці. Коли цю палку підіймати й опускати,—пропускаючи уток—виходить ткань.

Ткальний станок потрібує стільки клопоту, що майже завжди ми кінчали станок далеко за межами „уроку". Сидить Володя в моїй кімнаті—клопочеться з дощечками, радиться зі мною, а другі учні—душ зо три—добровільно потроху допомогають йому. Нарешті—станок зроблений! Ця праця настільки складна, що захоплює і Володю і взагалі всіх, хто коли брався за цю працю. Скінчили—пробуємо ткати. Пропустили нитку три рази.

— Ще давайте ткати!—прохає Клава.

— Не чіпай! Ось на слідуючій розмові усі ткатимем—каже Володя.

Я завше мав звичку показувати, як тче отакий станок, у класі перед початком другої розмови. Замість човника робили котушку—паличку, на яку намотувалось аршин вісім шпагату. Спершу котушка туго пролазить між нитками основи, а далі—легше і легше. Дівчата звертають увагу,—що у них дома човник бігає, а не моток.

— А не знаєте, чом я не звелів і не показав Володі,—як робити човника?

— Так то ж тоненькі ниточки! А для шпагату такий треба човник великий, що зовсім не пролізе!—кажуть діти.

Спершу я з'ясовую процес ткання ще раз—на цей раз уже на станкові,—і тчу сам, але після 3—4-і нитки находиться багато охочих ткати; майже всі; даю прикидати по черзі усім. Нитки утоку—погано прилягають одна до другої,—тому і я, і учні—підсовуємо, підпихаємо кожну.

— А у нас на станку не руками, а така прибивалка є!—каже одна і росповідає про її устрій. Усі слухають.

— А який же човник буває?—питає Абраша.

Я розсказую,—але він розуміє погано. На жаль, під той час під руками не було швейної машини, і я не міг наочно показати принціп устройства човника. А сам зробити грубу модель з дерева—не зумів.

Писання клясного „сочінєнія“ про ново-камінний вік.

Після розмов, після усих тих праць, які проробили учні, після всього того багацтва спостережень,—яке дав дітям музей—у учнів може вийти в голові або досить яскрава картина життя ново-камінного віку, або такий путаний ліс,—через який не пройти, не проіхати, в якому дитина блукає безпорадно. От щоб провірити, які наслідки мала попередня праця, хто з учнів і наскільки досяг в знанні історії культури, хто з них цікавиться, хто ні, хто і як уявляє пройдену епоху—для цього я і робив працю: „день людини ново-камінного віку“, діти повинні були написати прикладовий день, який міг бути у людини ново-камінного віку.

Спочатку я думав було зробити колєктивне устне клясне „сочінєніе“,—але далі роздумався, бо на мою думку,—з цієї праці вийде користи—як з риби шерсти. В такій праці,—один з учнів буде компонувати (самий охочий до праці),—другий найпам‘ятливіший, найумніший—підказувати, буде суфльором, а всі інши нудьгувати, нічого не робити, позіхати та балуватись. І не буде не то що індівідуальної праці,—а зовсім,—ніякої праці. Через те прихожу до певної думки: невідмінно треба *писати,* робити писану працю. Але як з‘організувати це писання? На мою думку—замовити просто—пишіть, дітки, „день людини ново-камінного віку“—не можна,—бо це-ж 3-й, 4-й, а деколи 5-й рік навчання. Думав ще було росповісти ім сам прикладовий „день“—на взірець якого діти б сами вигадували,—але ж розміркував,—що тоді учні всі будуть рабсько копіювати моє оповідання,—а напишуть по своїому тільки душ двоє, а решта так і не розгорнуть крил своєї фантазії. Вихід до якого я прийшов,—був такий: я задавав дітям тему і з‘ясовував ії—що вона означає, що треба писати. Шлях такий: беремо для прикладу наш день і порівнюємо з днем тої людини. День беремо не загальний, абстрактний, а живий, конкретний учорашній день Вані Єрмака.

— От, що ти з початку робиш, з самого ранку?

— Умиваюся!

— Ні, з самого початку, з раненького ранку, коли ще сонце тільки що сходить? Що ти вчора тоді робив?

— Спав!

— Так! Іра! іди до дошки—записуватимеш, а всі—не записуйте, а тільки дивіться на дошку,—щоб правильно без помилок Іра писала,—та балакати будемо.

Іра виходить до дошки—і коротко записує: „День Вані: Спав...“ і т. и.

— А потім?

— Прокинувся, умився....

— Як: лежачи?

— Ага! я спершу ще встав....

— Звідкіль?

— З ліжка.

— Далі?

— Заслав ліжко одіялом,—подушку трохи потовк, щоб мнякше була, потім умився....

— Без штанів?

— Ох, да! ще штани надів!... Чи то так!—я сплю прямо в штанях,—одну сорочку.... тоді вмився, дрова став з Тимохою пиляти... Потім пішов снідати... Ні, ще колов дрова, потім до кухні носив!

— Далі?

— Поснідав пшоняного кулішу, потім ще пиляв. Од дванадцати до трьох учились—учора грамота була,—обідаю,—а потім—вільний!—Каже Ваня з захватом:—да, ще забув сказати, що руки мив!

— Ну, а ще що далі?

— Підождіть, зараз щось надумаю. Конфети не треба писати? Чай пив; далі я був черговий—корову пас. Пригнав до дому, напоїв, прив'язав у сараї. Пішов з другими хлопцями траву рвати. Положив трави на ніч коневі й коровам... Вечеряв! Помив ноги—і ліг спати.

— А серед ночі—спав—і не прокидався?

— Ні, я прокидався—надвір!... Да! а ще ви знаєте, де ми спимо: під ліжками!

— Чому то так?

— Та мухи кусають!

— Оце діти,—такий день був у Вані. А який міг бути у чоловіка в ново-камінний вік? От давайте подумаємо! От Ваня встав,—(показую на дошку—де це написано). А тоді люди вставали, чи усе спали й спали?

Діти сміются:—звичайно—вставали!

— От Ваня звідкіля встав?

— З залізного ліжка.

— А той чоловік, в ново-камінний вік?

— А той спав долі!!! Під кущем!!! У хаті долі!!!..

— Так же холодно!

— На траві,—або шкуру підстилав!

— А чого Ваня прокинувся?

— Виспався!—каже Гриша.

— Да, виспався,—бурчить Ваня,—Надєжда Олександрівна зігнала!

— А той чоловік од чого міг прокинутись?

— Їсти захотілось!! Дощ пішов! Звір зашелестів у кущах—фантазірують діти.

— От Ваня заслав одіялом постіль. А той чоловік?

— А він так кидав!

— Та що ж там і вбирати—трава ж!—каже другий.

— Ваня умився—а той?

— Невмивавши!

— А чому ні?—питає Павло:—води ж тоді хватало!

Рішаємо—що один міг умитись, а який другий—ні.

— Ваня сорочку надів,—а той?

— Шкуру натяг ведмежу: він на ній спав, нею вкривався—і вдягав її!...

— А спідня сорочка, і штани були?

— Куди там йому,—чортима'ло!

— От Ваня—пиляти дрова пішов,—а той?

— А той на охоту подався!

— А що з ним у цей день, про який ми балакаємо,—могло трапитись?

— Вовків п'ять напало і розірвали його на шматки!...—каже Костя.

— Так. А от як пощастить—тоді що? Хто надумає?..

— Заєць попався!

— Качка дика!

— Ну,—і той чоловік що зробив?

— Убив їх!

— А чим,—так як ми можемо—з рушниці?

— Ні! стрілкою з кісточкою!

— А далі що він з зайцем зробив?

— Обідрав та з'їв!

— А от Ваня, тоже так снідає?

У класі сміх:

— Ні! Ваня куліш пшоняний бовтає, пшонинки ловить!

— Краще б я тоді жив!—каже один.

— А замість зайців, та як на вовків наскочиш? Я б не хотів!

— От Ваня наївся—і знов до роботи, а той?

— Ліг відпочити!

— А яка в нього могла бути праця?

— Сокиру обточувати!! Прив'язувати до палки!.. Горшки ліпити!

— Так от Ваня учився. А той чоловік?

— Так не вміли ж люди писати!

— А от стрілку хіба не треба вчитись робити,—а гончарний станок? Виясняємо, что учитись було чому і тоді, що учили ті, що знали і вміли більш—старі,—що вчитись було менше.

І от так ми з дітьми простежуємо день людини ново-камінного віку, злегка намічаючи ті пишні можливости, які можно зробити в сьогодняшній праці.

— От, діти, і пишіть про оцього чоловіка. Людей цих було у ріжних місцях—багато: ті там, ті там. От ви ж пишіть не про всих людей, а з них візьміть одного якого небудь,—і про цього одного. Тільки не все його життя, а то у нас паперу не вистачить,—а тільки про один його день. От,

діти, в кожного з нас бувають однакові,—от хоч Ваня, наприклад,—так щодня рубає дрова, пасе корову?...

— Ні! що не день, так і зовсім не такий!

— А у тих людей, у ново-камінний вік, які по лісах блукали, та звіря ловили, та збірали коріння та плоди?

— Усі не похожі на один!..

— Їли вони що дня однаково?

— Ні! коли—так багацько, а коли і зовсім нічого не їли!

— Хто з вас хоче написати про *гарний* день чоловіка в ново-камінний вік? Про такий—що багацько він наловив, набив?

— Я! Я!! Я!!—береться більша половина дітей.

— А от інші—пишіть про *поганий*, невдачний день! Так. От ще буває весна, зіма, літо, осінь—однакові дні? Однакове можна найти істи?

— Ні,—зовсім ріжне!

— А от ти б хотів жити влітку, чи зімою, Грицько?

— Літом!

— Хто з вас хоче написати про літній день того чоловіка,—щоб це було діло літом?

Учні беруться. Далі питаю, хто весінній, хто зімовий. Останні пишуть про осінній. Зоставляю його напослідок, бо осінній можна писати всім, він легкий—тут тобі й груші, й сливи, й капуста—чи то вовка, чи ведмедя, так не боіться, а кидається на нього з камінною сокирою?

— А люди—всі однакові ті, що були тоді, усі такі, що як заглядить звіра чи то вовка, чи ведмідя, так не боіться, а кидається з камінною сокирою?

— Мабуть, не однакові....

— Ну, от ти, Макар, як би побачив звіря такого великого, страшного, щоб ти зробив?

— Утік би!

— От! Так хто хоче написати про такого, як Макар,—боязкого, слабенького?

— Я! я! я!

— А хто про смілого, сильного?

Більшість пише про смілого. Де коли питав: хто про нечупарного, а хто про чистого і т. и.—але це може зайве.

— Ну, Кость—про що ти будеш писати, про якого?

— Про лінивого в осени, невдачний день!

— А ти,—Ніна?

— А я про невдачний день смілого зімою.

— От і пишіть—тільки—правильно!

Даю пораду—заплющити очі і бачити перед собою: як він встає, ходить, їсть. Де яким помагає це, а реаліст—Ваня Пеліхосов—той уперто каже:

— А я хоч і заплющусь—так темно і не видно нічого.

Пишуть. Я хожу і де—коли зазираю. Діти, пишучи, задають питання, наприклад: „А огонь на ніч зоставався?“ „А можна так, що горобця з'їв,

а не наївся?" „А де хати на полях були—там зімою вода замерзала?" І в індівідуальних балачках усе втлумачую дітям, щоб вони писали не загальний нарис, а про один день індівіда. В результаті діти розуміють і пишуть. Мені ця праця завше вдавалася гарно. Одного разу пішов на риск—і коли вивчали ще старо-камінний вік—зробив спробу писання такого „сочінєнія". Де-які написали гарно, але більшість не так удачно: ще не ввійшли в історію культури. Усі ці балачки і саме писання займало завше хвилин 90—80.

Ось приходить кінець. Ніна—вже закінчила: написала дрібно аж дві сторінки. Інші—більша частина не чує ніякого зменшення енергії,—а де-які вже опадають—і не можуть напружитись, щоб щось надумати далі після обіду того чоловіка, щоб вигадати якусь-то цікаву комбінацію, якийсь випадок з тодішнього життя. Нарешті—скінчили. Діти настирливо прохають зараз же читати іхні праці. Читаю. Коли хтось вигадав яку цікаву пригоду—усі весело сміємось. На жаль, я не можу зараз привести нічого з багатого матеріялу, який залишився в Білгородській українській школі, де були гарні, навіть художні „дії чоловіка в ново-камінний вік"—а тільки для зразку приведу з творів дітей дитячого будинку, де навчання йшло менш сістематично через ріжнорідність дітей, не вмівших виявляти своїх думок писанням,—одним словом, в обставинах більш—менш ненормальних.

Ось твір Клави, найбільш самостійний, без жодного підказу (привожу в перекладі на укр. мову).

„День людини ново-камінного віку зімою.

Він прокинувся не тоді, як виспався, а від того, що його розбуркав голод. Він істи захотів,—і ще звір (мабуть „звір разбуркав" П. А.); але, коли він вставав, не вмивався—і не одягався: він спав одягши в кожану одежу—і постелі у нього не було—він спав на просушеній траві. Він влітку насушить трави—і ховає на підстилку на зіму. Зранку іде він на охоту,—і охота буває вдачна—і невдачна. Як що невдачна,—так він буває голодний і злий прийде додому, і кого небудь одлупить. Дома у нього сидить хлопчик або дівчинка біля огню і підкидає дров у вогонь. А дрова брав він ось відкіль: ходив лісом і збірав гілки. Він обогрівся і пішов на охоту. Підійшов до барлогу звіря—і побачив там маненьких звірят. Тоді він убив великого звіря, а маненьких звіряток забрав додому гратись дітям. Великого звіря обідрав і м'ясо зварив у кожаному мішку. Тоді він був голодний—і ів прямо з кістками, мало не вдавився.

А шкуру обідрав і повісив у куріні на палку сушити. А потім він схотів відпочити—ліг і заснув, тільки спати йому було холодно. Коли прокинувся—бачить, сонце вже сідає—і треба йому ще вечеряти. Тоді пішов він на охоту—ловити пташок; коли наловив—пішов додому у курінь, бере, обдірає і ість. Наївшись—лягає спати,—не миє ніг. (Не так як у дитячому будинку! П. А.),—не молиться, лягає спати,—вкривається кожею і спить до утра".

Крім контрольного значіння і об'єднуючого в головах учнів шматки знаття в одну картину,—ця праця має велику користь, як засіб заглянути глибше в душу тієї чи другої дитини, дає багато матеріялу для вивчення індівідуальности учня. До речи—про сістематичне стежіння за індівідуальністю дитини. Я звичайно або після цієї розмови, а коли—і раніш—заводив собі реєстр праць кожного учня, приблизно на такий зразок:

Грицько Сухобрус.

Коли	Яка праця	Зазначка
8/xi	Палка, загострена на огні.	Солідно, любовно. Надпис неважний
13/xi	Плетіння сітки.	Працю цю почав І. Зубенко, але кинув. Грицько зацікавився рибальством і взявся докінчити.
15/xi	День людини н.-к. в.	Занадто, діловито. Не дає дикуну—ані хвилини відпочити, гарно про рибальство

Такі реєстри допомогали мені впізнати учня. Було і так, що зовнішнє враження від хлопця було неважне,—дивився на нього як на саботажника,—а реєстр чисто механично показав, що навпаки—старанний і роботящий.

Один раз трапилось, що зшиток отакий попав у руки дітям. Вони передивлялись його з великим зацікавленням. Почали вимагати дати ім щось на манір „отметок" за півроку (діло було біля Різдва),—і от не зверху,—а знизу появились у нашій школі півріччні „отметки". Між иншим не знаю—чи лічити гарним чи поганим той факт, що учні стали після „отметок" якось гарячіше прохати нових і нових праць. Зробивший найбільше праць ставав якимсь переможцем. Кількість зроблених і зареєстрованих праць грала ролю і в другім випадку: траплялося де-коли було багато праць,—доводилось усім роздавати ріжні праці,—а над чим небудь особливо цікаві праці, охочих знаходилося багато. Так от, я давав привілей тому, хто з претендентів більше зробив перед тим праць. Де які учні так охоче бралися, що робили за рік більше бо праць бо історії культури.

Цією розмовою закінчується і ново-камінний вік. Для повторення я вживав иноді й инший засіб: колєктивне читання конспекту. Прочитаємо слова два-три, спинимось, я задам де-кілька питань,—і йдемо далі. Такого читання стає хвилини на 30-40. Діти звичайно знають гарно.

Цікавий такий факт. Колєкцію іжи ново-камінного віку ми робили гуртом у клясі. Коли почали читати відповідний відділ у конспекті,—діти заявляють:

— Це ми дуже гарно знаємо! Про іжу не треба читати! Краще далі!..

Так міцно залазе в голову колєктивна праця на великім листі жовтого паперу, яка завше висить на стінці перед очима учнів. Одна з дівчат,— смілива Ліза, запитує: „А чи не брехня це все, що ми учимо?“ Другі співчувають. Рішаю—далі побалакати про археольогію.

Розмова про те,—відкіля взнають про минуле.

Після питання: „А може це ви все брешете?“ не можна було зробити нічого кращого, як росповісти про те,—як і звідкіль беруть люди свої знання по історії культури.

— Так може це я все вам про давнішню культуру брехав?—кажу я, починаючи балачку.

— Умгу!—каже Ліза, у якої виникли перші сумніви.

— Ні! Ні! Ми вам віримо!! Ви завше правду кажете!—кричать другі:—ви не брешете!

Ліза трохи збентежена. Я її трохи підтримую:

— Так може я то не винен, а мене обдурено? Може я кажу брехню, а думаю, що правду? Може через те що мене так навчили в школі?... Відкіля це я все взнав, що вам тут казав?

— З книжок!!!

— А ну подумайте: Чи завше в книжках була правда? чи брешуть коли небудь книжки?

— А хіба ж надрукують у книжці неправду?

— А от же й ні!...—каже Фрося:—от у нас у книжках написано: „Пришла весна, трещат морозы“... хіба ж весною морози бувають? Справді, в букварях так друкарська помилка була. Учні замислились—виходе справді—щось не так.

— Так тож у друкарні помилились! каже Павло: У другому такому букварі не „весна“ а „зима“...

— А хто з вас, діти, казки коли небудь читав?

— Я!!! я!!! я!!! та всі!!!

— А от то правда, про що в казках пишуть—жар-птиця, чорти, звірі, які балакають, горбокиник?....

— Ні! це не було!! Це ж казки!...

— Чорти таки є в пеклі,—не згоджується Зіна—але я на цьому не спиняюсь щоб розмова не відійшла від цілі,—про чортів думаю докладніш побалакати колись другим часом.

— От бачите,—вихоте, що иноді і в книжках буває що?...

— Казки!... Неправда буває!...

— Так може і історія культури—казка?

Мовчанка. Видать, що де які діти недалекі від цього погляду,—та не рішаються одверто сказати це вчителю історії культури. Я питаю у учня, дід якого приїхав до Білгороду з якогось села.

— Дмитро! З якого села твій дід сюди приїхав?

— З Шопиної!

— А як це ти взнав—це ти бачив?

— Та мене тоді й на світі не було! Це мені батько казав.

— А це ж правда?

— Правда,—і другі казали.

— От бачите—коли багато людей каже, можна й повірити...

— Як багато, так повірили!

— А от ще кажуть що за царя Панька та була земля тонка—так де пальцем тнеш, там і воду п'єш...—оце теж кажуть...

Діти сміються—„ні, це не правда". Виводимо—що не всьому треба вірити, що люди кажуть.

— А як твого прадіда звали, Павло?

— Семеном.

— А як це ти взнав?

— Та в нас є стара поминальничка, так там ще прадід записаний.

— А от як тоді ще записано, так треба тому, діти, вірити!

— Треба! то ж ще тоді писано!

У конспекти записуємо: „Відкіля люди взнають про минуле". Міркуємо—як же це записати: з старих поминальниць, чи що?

— Та може ще хто листа кому писав, або зшитки які були—каже Оля.

Нарешті записуємо: „З старих записів, з книжок старовинних.

— Так. Добре. А от тоді люди у старо-камінний вік, коли були як ведмеді,—теж друкували книжки, листувалися один з другим? Сяде, лапу на лапу покладе—і листи пише?

— Ні!... непевно кажуть діти: вони ж тоді ще неграмотні були...

— А ну, загляньте всі—у зшитки які люди були, коли культура почалася?

Усі кажуть:

— Та ми знаємо! голі, злі...

— І дурні, додає Макар осміхаючись.

— От,—а як же про них узнали—як вони жили?....

Усі мовчать.

— Ми балакали з вами про старинні сокири. Як люди могли взнать про них?

— А знашли десь!

— А пригадайте всі: де можна знайти щось старовинне?

— У печері—каже Шура.

— А чому воно там буде?

— Та коли небудь як обрушилось, та людей і привалило—от вони померли і згнили, а камінні сокири позоставалися, а зараз от іх знайшли.

Коли Шура сказав про смерть—зразу підвеслося рук вісім. Питаю у одного з них:

— А що ти скажеш?

— А раніш як люди вмірали, так іх ховали в землю, і клали з ними усяке майно,—одежу, посуду, серги, обідці....

Я де що додаю дітям про тих людей, які думали, що мерці житимуть ще раз на тім світі.

— А от ми як строіли хату—каже Павло,—так батько під стоян поклав у землю п'ятак, щоб щастя було. От як хата пропаде, так п'ятак у землі й залишиться, а хтось коли небудь викопа його.

— А я сам раз знайшов дві копійки старинні!—каже Микола Гармаш.

— От дивіться, діти—знайшли б ми десь у могилі отаку сокиру.....

Змімаю з стінки—зроблену колись нами сокиру старо-камінного віку, прив'язану ремішками до палки.

— От що як би ми отаку сокиру в могилі запопали—що сказали б ми про тих людей, які були тоді? Розглядіть.

Усі з увагою розглядають, але не рішаються почати казать: не звикли самостійно ініціативно і сістематично викладати свої думки.

— Ну, в якому віці жили ті люди, у яких отака сокира була б?

— У старокамінному!!!!

— Ось бачите, що можна сказати.... Так. А ще що? Чим прив'язана сокира до палки?

— Ремішками!

— А ремішки з чого?

— З шкури звірячої.

— От щоб дістати такого ремішка,—що попереду треба людям зробити?

— Звіря вбить!

— А м'ясо куди діть?

— Зісти!

— А шкуру куди?

— На ремішки!

— А як же оті ремішки зробити?

— Розрізати!

— А чим розрізано—глянте на оці ремішки: гладенько, бритвою?

— Ні! невдало! Мабудь камінцем!..

— А ось глянте—як палка зроблена? випиляна!

— Ні! обломана і зубами обгризана—ось сліди на корі!

— А камінь як оброблений?

— Оббитий!

— А дірка тут є?

— Ні! тут немає. Мабудь не вміли ще дірок вертіти!

— От бачите—побачивши цю одну сокиру скільки можна росповісти про життя отих людей... Росповідаю ім складно всі добуті з розглядання сокири знання.

— Ого! бач скільки взнали!—дивується Ваня.

— А от як би ми знайшли ії в печері—що б сказали ще про отих людей?

— Що вони в печерях жили!

— А як би рядом з сокирою та попіл був?

— Що в них уже огонь був!...

Далі робимо рішення невеличких археольогичних задач,—яке методою своєю зовсім нагадує Шерлока Хольмса. По одній якійсь культурній речі—гуртом робимо досить широкі висновки. Думаємо про ті обставини, в яких можна було утворити ту чи иншу культурну річ. Перш за все виводимо—в якому віці зроблено. Перший приклад я даю сам. Виймаю з кешені принесений мною шматочок хліба—шкоринку—на якій ясно визначаються сліди залізної форми—в якій печено цей хліб.

Я піднімаю цей шматок досить високо—що усім було видать і питаю:

— А що, як би ми оце знайшли десь у могилі? Що б могли ми росповісти про тих людей, що оце мали? Ну?...

— Що вони хліб іли...

— А з чого, оцей хліб зроблено?

— З муки!

— З якої?

— Житньої!

— А ось придивіться краще: що оце стирчить?

— Оце? Ячменина! Ячмінь!

Ось бачите ячменина велика, культурна... Що ж люди сіяли, коли оцей хліб іли?

— Жито й ячмінь!..

— А де з зерна муку роблять?

— У млині! Ще і млини були у оцих людей!

— А от нате придивіться—у якому млині це мелено, чи в вітряці, чи якому другому?

Діти виявляють знайомство з помолом, мабуть через те, що вони живуть в Р. С. Ф. Р. Р. у двадцятих роках двадцатого століття.

— У паровому млині! Вітряк дере великими кусками!

— От у цих людей, що такий хліб іли,—були...

— Парові млини!

— А от ще гляньте—як тут мало висівок! Чому це так?

— Просіяли!

— А чим просівають?

— На ситі! Сито було...

— А оце у хлібі чого такі дірочки?

— Підходив!

— А чому він підходе?

— На дрожджах! Дрожджі вже були!...

— І піч, де пекли!..—додає Ксюша.

— І форми залізні!—он знать на шкоринці

— А чим обрізано?

— Залізним ножем!

— А може камінним?

— Ні!—покопирсав би весь хліб! Куди там!..

— У який же це вік хліб оцей зроблено?

Мовчанка.

— У ново-камінний...—непевно каже Грицько. Його перебивають:

— Ні! Ми про цей вік ще не знаємо!

— Це вже не камінний,—хитро каже Ваня.

— Мабудь у залізний!—додає Ара.

Робимо ще досліди. Усі біжать хто куди, щоб знайти щось з культури і принести до мене. Хвилин через десять—всі вже знову зібрались, а на столі питається досить чудернацька купа: глиняні черепки, шматки дроту, дошка з гвіздком, трохи фанерки, закаляної в чорнило, фаянсовий черепок, обгортка з цукерки, на якій намальовано якийсь пишний червоно-зелений малюнок, і т. и., і т. и.

Усяку річ обережно беремо і уважно розглядаємо, робимо висновки про культурне життя людей, у яких це все було. Ця досить цікава праця дає можливість учням *творити*, дає почву для того, щоб розгорнути крила фантазії, уяви учнів—тому учні з захватом роздивляються і з запалом роблять гіпотези, а я тільки де-що виправляю та штовхаю думку дітей на нові, цікаві шляхи, коли виявляється можливість. Прикладом може служити випадок з черепком фарфорового блюдечка з блакитними квітками.

— Чим оце намальовані квітки?

— Фарбами.

— А хто з вас з'уміє такі фарби зробить як оце?

— Я не вмію!.. і я!.. А он Ліза робила чорнило з буряків!

— Ні!—соромливо каже Ліза—воно блідне і непримітне до блюдця.

— Ну а де ж дістати отакого?

— На заводі тільки!

— Виходе, щоб таке блюдце зробити, повинні бути...

— Заводи!..

— А хто з вас так намалює?..

— Ніхто! Де нам!..

— А хто ж це малював?

— А такі є художники, маляри!..

Доходимо до висновку: щоб зробити блюдце, потрібні малярські школи.

— А собакам треба оці квітки?

Сміх...—Ні!

— Ну от: ім не треба, а нам навіщо?

— Так воно ж красиво! Воно гарно!..

Доводимо до висновку: ті люди розбірали вже красиве і некрасиве, і красиве було до вподоби.

— А в якому віці оце було?

— Недавно! Зараз.

Бачу що дітям ця праця вже стала машинальною, веду балачку про другі археольогичні „проблеми".

— А як же взнати чи давно роблено ту культуру, яку знайдемо?

— А там написано,—каже Микола:—от я знайшов дві копійки, а на них написано—1812—значить це й було в 1812 році...

— А на хлібові або на сокирі хіба написано?

— Ні!

— А як же взнати?

Мовчанка.

— От найшли б ми сокиру, сказали б що вона старо-камінного віку... А давно той старо-камінний вік був?...

Питаю у всіх—як хто думає. Думки дуже ріжні: Настя каже, що мабудь минули цілі тисячі літ, а Ваня Пеліхосов не згожується дать більше 50 літ.

— Так моїй бабусиці вісімдесять літ!—образилась Люся: що ж вона—лика людина була?

Сміємось:

— От бачите: той так, а той так. А як же справді взнати?...

Задача дуже важка.

— Ну, а хто думає, що можна взнати як небудь, підніміть руки!

Підводять тільки двоє: Начитаний Володя і Хитрий Ара. Останні—ні: вони за те, що це ніяк не взнаєш.

— А як же ти, Ара, думаєш узнати?

— Та я не знаю,—я вірю що ви знаєте—ви так дивитесь...

— Ач який гарний... Ну даваймо поміркуєм:—От іхав би ти на човні... А хто з вас іздив?

Більшість іздила,—а три душі—так і на пароплаві.

— Ось іхав би ти та і впустив свого ножика в річку де, саме глибина...

Дітям, звичайно,—така перспектива не дуже подобається.

— І от лежить твій ніж на дні, на песку... Так він зверху і лежа тиме?...

— Ні, його замулить!

— А як два роки він полежить!

— Зовсім мулом закриє!

— А як сто літ?

— Багато нанесе! Ще більше!

— А от можна розрахувати—скільке осяде літ за п'ять —назнарошне щось покласти,—а тоді виміряти—скільки нанесе за 5 літ. А тоді, зрівняти з тим. От як за п'ять літ насідатиме 1 сантіметр,—а нанесе на щось мулу—цілий метр: скільки літ минуло?

Малюю на дошці—палку вертікальну в сантіметрів метр.

— 100 літ!

— Тю!!—кричать другі—п'ятсот!

Даю задачки: за рік, 10 років, за 100 літ насяде стільки то,—а всього мулу—стільки то,—скільки років минуло?

Учні, роблючи археольогичні вправи—смілішають і з віглядом винайшовших нову Америку кажуть.

— Так це ж легко!

Труднощів справжньої праці археолога в цім напрямку—усіх—я дітям не виявляю,—бо це буде ім не по силах,—а даю тільки мінімум,—від якого вони починають свідомо довірятись науці. Далі, правда я даю одну задачу—яка трохи іх збентежить,—але яку нарешті ми розберемо. В конспекти записують: „Про минуле взнають, коли находять культуру давніх часів".

Для більшого розвинення критичного і обачливого підходу до діла,—кажу:

— А що як я в мул візьму та йї закопаю Павлову реміняку на три аршини, або мертвого поховаємо... А мулу колись там набігало вершок за 20 літ. Скільки років реміняці?

Учні рахують: 16×3=48×20=960 літ!

— А я реміняку оце тільки зараз закопаю—а купив ось три дні перед цим!... А ви—960 літ!.,. Можна вашим рахункам вірити?

Діти збиті з пантелику.

— Ні!... Та як же ж це воно?...

— Так не завше ж закапувать,—буває й справді!—спробує виправдатись Павло.

— Ну так щож,—коли правильно,—а коли й збрешете! хто ж так віритиме? Раз збрешеш, у друге—не вірять!...

Нарешті—доводиться допомогти дітям. Заставляю Івана провести на дошці ті шари мулу в річці—крейдиною—стежечки. Замальовуємо усю дошку—лише зоставляємо трохи зверху—де малюємо маненьку людинку—наче йде зверху по землі—і щось у руках несе,—це щоб діти уявляли—що це розріз землі.

— От захотів би оцей дядько що зверху шкандибає—закопати у землю своє золото....

— Бач який буржуй....

— А ну, іди, Миколо, до дошки!.. Хай він копає яму... Де він копатиме?

Микола витірає і пальпями зтірає крейду, де повинна бути яма. Виходе темна стежка.

—Ось поклав він золото на дно....

Микола малює на дні ями щось—яке повинно нагодувати золото.

— А так і зоставе непокритим?

— Ні! Він землею засипе!

— А землю він рядками підбіратиме—як лежало, чи як?

— Ні, як попало, щоб скоріш—і зверху, і тієї що знизу була!

— Іди, Дмитро, намалюй цю землю, що засипатиме!

Дмитро йде і круте в „ямі" крейдою як попало, жужмалом.

— А як роскопуватиме вчений чоловік—він угадає, по рядкам землі що тут яма була?

— Зразу!!

Учні знов задоволені.

— А як же земля лежатиме, як що буде само помалу замулене.

— Рівно!

— А хто це намалює на дошці?

— Я! на ходу каже Гришка.

В конспекти дописуємо: „Історія культури—не вигадка а правда".

Іллюстративних праць до цієї розмови мені багато придумати не вдавалось. Праці були такі:

1. Намалювати—непорушені шари землі, а унизу щось лежить.

2) Намалювати шари земли—коли щось закопано.

3) Росповісти про який небудь випадок, коли сам взнавав про минуле—чи то з старої книжки, чи з паперів, чи з находки.

4) Намалювати: „віділя взнають минуле"—старовинну книгу, і т. и.

5) Перемалювати малюнок роскопок яких небудь.

6) Даю прочитати книжку про Помпею—з обов'язком коротенько в клясі її росповісти.

7. Написати оповідання по таким словам: „Річка. Човен. Дзвін. Потопли. Учені. Находка,"—щоб учень поміркував і написав як везли дзвін на човні і він потонув, як учені взнали—коли це було.

8. Написати: „Як люди взнають про минуле".

9. Принести з дому щось старовинне—і поміркувать—як тоді люди жили, коли була та річ.

Привожу „сочінєніє"—Миколи (оргнал—як раз такий, укр. мовою).

„Відкіля люди взнають історію:

Часто людям приходиться ритись в землі і находили гроші або ружйо старинне, або от чого небудь остатки; колись я найшов дві копійки, аж подивився, а вони зроблені ще в 1812 році, це ще тоді, як французи наступали на Россію. На півдні, не далеко від Дніпра—розкопують кургани—і там находять ріжну посуду, яке носили люди в старину. По цім люди пишуть історію. І бува так, що люди іздять по річці і що небудь впустять у річку, або кинуть так,—а коли буває навожденіє, то кожний рік приляється піску, а коли річка висохне, то люди копають і находять ріжні вещі".

Я робив спроби давати дітям зрозуміти—як учені виводять історичні висновки з звичаїв, пісень, казок, приказок і т. и., але усі ці спроби закінчились невдало. Правда,—діти (в Білгородській школі) приносили мені записані іми пісні, пословиці, загадки, казки, звичаї—де-які досить гарно,—але попрацювати як слід з дітьми над цим матеріялом недовелося.

Мідний вік.

Розмова про мідний вік.

Перед цією розмовою я думав—як краще:—чи відокремлювати мідний вік від бронзового, чи злити їх в одне. Я робив і так і так—і нарешті рішив відділити, щоб у історії культури в дитячих головах було більше яскравих верстових стовпців, щоб не згуртувати біля бронзового віку дуже багато матеріялу.

— Так який ви вік вже взнали?

— Ново-камінний!

— А з чого більше зброю робили в цей вік?

— З каменю!

— З якого?

— З кремню! З дикого каменю!

Діти називають ще якийсь-то камінь, якого я й не знаю.

— А чи однаково—з якого каменю зробити сокиру?

— Е, ні! Є кращі, а є негодящі!

— Найкраще з кремню—додає Павло.

— Так. А люди й шукали камнів, які тільки є і на спробу робили—і з такого—і з такого і з такого,—який підвернеться—бо не скрізь усі камні є, а там такі, а там другі. І от у де-яких місцях попадались особливі камні....

Далі кажу з таємничим виглядом, таємничим голосом.

Це заінтріговує дітей:

— Камінь цей— на колір жовтий або червонуватий,—ударим його щоб оббивати,—цокнем один об один,—а він не кришиться, а плющиться... Коли сокирою з цього каменю що рубати—вона рубає, рубає, а потім—тупиться:—хуже рубає. А от поб'єм знов по кінцю гарненько, або об камінь довго потреш—знов гарно рубає!...

Роблю паузу. Діти уважно-напружено, дивляться.

— А камінь отой зветься—*мідь!*

— Аааа!—так це ми знаємо! Вона як тонка—так ще й гнеться!

— І плющиться, як удариш!...

— А що ще плющиться, коли придавши, або вдариш?

— А я коли галушки з мамою роблю,—каже Оля,—так вони теж—як придавишь—плющаться...

— А з галушок можна зробити зброю?

— Ні!—сміються діти.

— А як же—і те плющиться—і те?...

— Так мідь дуже твердіша за тісто!

— Так от люди стали робити собі всяке приладдя з міді...

— А який спис краще: з камінним гострячком, чи з мідним?

— Нуда з мідним!...

— А хто надумає—як оцей вік—новий—назвати,—коли почали з міді робити ріжні штуки?

— Ново-мідний вік!!..

Розбіраємо цей термін—і рішаємо що камінних віків два—і тому кажемо старо-камінний, ново-камінний,—а мідний—один тому звемо просто—мідний.

— Миколо! до дошки! Усі в зшитках пишіть: „Мідний вік"—посеред рядка... Так... А де це люди брали мідь?

— У горах кусками валялися! А її підбірали!...

— А як це записати в зшитки?

Діти кажуть свою формули. Вибіраємо з них найкращу, яку й пишемо всі. Це вже крок далі—в конспектових записах—це перехідний ступінь до вільних конспнктів. Робимо так і на далі. Спершу вигадують поки-що учня два-три—і кляс приймає ту чи другу формулу; але чим далі—кляс стає все критичнійшим і діяльнішим—у працю втягуються майже всі, за винятком одного-двох зовсім інертних. Частенько трапляється, що одним до вподоби одна формула, а иншим—друга—і ми тоді записуємо по ріжному. Тут діти звикають писати не мертві діктури, а живі для них, самими іми обібрані слова, виявляючі іхні думки. Ця праця привчає іх до самостійного формулювання своіх думок і доразу з тим дає сильний стімул до розвинення думки, самостійної і певної. Ще балакаємо про гарні якости міді: що її плавити можна і кувати. Записуємо це в зшитки.

— От люди і взялися за мідь—і почали з неї робити де-що. Ну а мідь не скрізь є, та не так її вже й багацько валяється,—а тільки рідко-рідко де... А мідь штука гарна...

— Ну да!

— Ну, і от... кажу зітхаючи і сумно хитаючи головою,—і от... стало скоро нестивати міді...

— Повизбірали всю!... каже Ліза.

— Так. І почали люди ще шукати і вигадувати—як і де ще міди добути... І знайшли: є такий камінь—абож земля—там є манюсінькі краплиночки міді—жилками,—і от як над жарким, палючим вогнем подержати, як роспалити—мідь і тече...

— А камінь той чи земля зветься руда—бо часто буває на масть руда...

— Яка це значить? Знаєте?

— Та така: сіро-жовта!—каже Валя.

— І от стали вже добувати мідь з руди...

Записуємо в конспекти. Було б гарно—зараз же показати дітям—і дати в руки—помацати хоч крихітку мідної руди—але в мене не було можливо-

сти під той час її дістати—завдяки сучасним дуже скрутним умовам шкільного життя.

І от—довелося обмежитись—словами...

Далі кажу:

— І не одна мідь кується і плавиться,—а і другі...

— Залізо кують! У нас на Пісках є кузня! каже Микола.

— Заліза в той вік ще не було,—а от щось друге—і кується і плавиться, а тільки дуже-дуже м'яке, а на колір сіре або біле.

— Олово! кричать діти.

А мій батько оловом паяє каструлі, чайники,—воно на вогні тягнеться! каже Ліза,

— З нього биткі роблять, що ми граємось,—каже Павло.

Записуємо і про олово.

— Ну а зараз усім вам задача: пригадайте кожен по одному такому, що в мідний вік зробити можна, а в ново-камінний—ніяк не можна.

Питаю всих по черзі. Кожну відповідь усі критикуємо: чи гарно придумано, чи ні.

— Чашку!

Піднімаються, суперечки. Нарешті приходимо до думки, що придумано не влучно: можна зробити і дерев'яну чашку.

— Голку!

— А хіба в ново-камінний вік не робили голок?

— Робили! З кісток! А що? Придумав!

— Так з міді ж краща!...

— Серги!

— Самовар!

— Дротину!

— Обідець! Брошку! Брусалєтку!

— Окуляри!—Заявляє Валя, дивлячись на мене.

— Ланцюжок!

— А хіба з конопель не можна зробити? питає ієзуіт—Ліза.

— Ключ і замок!

— Гроші!

— Пломбу! Каструлю! Кокарду! Гвіздок! Кліщі! Зубило!

В клясі (в Білгородській школі)—багато дітей, батьки яких працюють в заліничому депо, частенько крадуть мідь і олово (це було в 20—21 роках)—і роблють для дому і на базарь де які вироби—як зажигалки або що. Через те балачки про мідь і олово захоплюють дітей. В другім місті я б може на них так не зупинився, як тут.

— А пилку можна було зробити в ново-камінний вік?

— Ні!

— А в мідний?

— А в мідний—можна з міди!

Де які виявляють сумнів: буде дуже м'яка—але нарешті згоджуємося, що пилка була в мідний вік—і що пилкою можна ліс скоріш пилять—дошки робити. Оглядаючи кімнату де ми учимось і визираючи в вікна—з'ясовуємо ролю дошок в житті. В конспекти—відповідний запис.

Кажу ще про золото. Записуємо. Діти, почувши про дорогоцінні метали—зраділи:

— Ооо! зараз багатітимуть!

Я думаю, що зоставляти дітей при таких думках не слід—і веду агітацію проти золота.

— А де вам доводилося золото бачити?

— У нас дома в скрині п'ять карбованців є!

— А у того батька на годиннику ланцюжок золота...

— А у моєї мами—обідець!...

— І в моєї !!. і в мого балька!!!.

— А в нас є брошка золота з великою мухою...

— От що було б—як би от у вас у всіх дома все золото хтось би зразу покрав? що б сталося?

— Батько сердився б дуже...

— А мій—так мене з серця лупив би...

— Ну, а далі що?

— Та що ж: забув би...

— А померли б ви всі од цього?—

— Ні—чому ж? дивуються діти.

— А от коли б у людини ново-камінного віку—та камінну сокиру вкрасти,—а другої ніяк не можна було б дістати,—що б було?

— А помірати довелося б!

— Що ж тій людині корисніш було: чи золото, чи гостра камінюка?

— Камінюка краще—звірий бити можна...

Діти дивляться вже на золото трохи інакше, ніж попереду.

Вияснюється, що і в мідний вік з золота більше робили таке що для красоти чіплять на себе.

Далі робимо з дітьми коллєкцію нових матеріялів мідного віку. Одна—вирізує з синього паперу підходячий чотирьохкутних, друга—на білім папірцю—надписує: „мідний вік", третій подавсь за голкою, щоб пришивати, а останні побігли шукати самі зразки для коллєкції. Нарешті—коллєкція готова: тут—шматок мідного патрона, дощічка з слідами пилки, олов'яна пломба; ролю золота грає мідний брусочок з нашкрябаною зверху пробою—„56".

В дитячому будинкові я робив порівняння—як впливає на дітей така праця—як названа вище коллєкція. Я знарочі з молодшою групою робив коллєкцію, а з старшою—ні—і от виявилось що при провірці, що молодші знали матеріял дуже гарно, неначе бачили перед очима все,—а старші—де в чому збивалися. Правда, де яку роль відіграло ще й те, що коллєкція

висіла кілька часу, в моїй кімнаті, а молодші товклися там і день і ніч—і ця таблиця врізалася в їх пам'ять.

Далі—учні самі вигадують: які іллюстративні праці можна зробити до сьогоднішньої розмови. Робимо такі:

1. Палку з товстого жовтого картону.
2. Шматок мідного дроту з написом.
3. Зробити „браслет".
4. Обідець.
5. Сергу з мідної дротинки. Дівчина знайшла десь скляночку з діроч-кою — з якоісь люстри — і нанизала на дротинку — мовляв дорогоцінний камінець.
6. Лопата мідна. За браком міди зробили лопату з того ж жовтого картону і прив'язали до держака з палки.
7. Брошка.
8. Ланцюжок від старого стінного годинника.
9. Мідна голка.
10. Мідні сокири, зроблені з жовтого картону і жовтої гоини.
11. Написати: „Чим краще мідний вік від ново-камінного".
12. Зробити реєстр нових виробів мідного віку.
13. Каганець з картону („міди").
14. Великими літерами розміром—заввилики—вершка в два-три—зав-шишрки—в вершок—напис для музею:—„Мідний вік".

Остання праця має велике значіння. В музеі—де попередні вироби учнів уже розвішані по віках,—зверху—повинні буті великі надписи на папірцях—„старо-камінний вік" і т. и. тільки не якимсь-то заплутанним шрифтом, а звичайним, ясним, лупатим—щоб таблиці оті самі лізли в вічі і навік застрявали в голові, в пам'яти, Вони часто будут перед очима, мимохіть намозолять дітям очі, глибко вріжуться в мозок.

Бронзовий вік.

Перша розмова про бронзовий вік.

Починаю беспосередно про бронзу:

— Коли взять дев'ять хунт міди.... Іди до дошки, Микола,—запиши!

Той пише:

9 х. міди,

Та приплавити туди один хунт олова.,.. Запиши!

Пише:

1 х. олова.

— То вийде скільки?

— Десянт хунт!

— Чого?

— Міди!...

— Олова й міди!... Та хто зна як його сказати: ми не знаємо...

— Вийде в же нове: мідь м'яка, олово дуже м'яке,—а як перелишати—так вийде тверде,—а зветься *бронза*.

На дошці пише: = 10х. бронзи.

— А що як взяти того 9 пудів, а того 1 пуд?

— Буде 10 пудів бронзи.

— А як 9 лотів і 1 лот?

— Вийде 10 лотів бронзи!

— А хто вигадає—як сказати, щоб за все разом і за пуди і за хунти за лоти?

Діти міркують і кажуть:

— Десять мір!

У конспекти пишемо, проминувши один рядок: „ 9 мір міди + 1 міру олова = 10 мір бронзи".

— А я знаю—каже Павло,—навіщо оце рядок залишили порожній—це вже писатемем „Броизовий вік".

— Давайте заразом запишемо!—кажут де-кілька хлопців:—бо ми вже знаємо що ви думаєте!

— Ну, пишіть! хай буде вже по вашому!...

Записали.

— От якби ви тоді жили—і булоб у вас і мідь і булоб олово—з чого б робили ви собі зброю і друге приладдя—з міди, чи з олова?

— Ні!!! Ми б сплавили! Щоб бронза була!

— А хто з вас бачив бронзу?

Виявляється, що а ні один. Звичайно, мабудь бачив де-хто, але дома вона звалася якось інакше. абож ніяк не звалася. Я це передбачав і тому загоді умовився з завідуючим музеєм (в Білгороді). В музеї було експонатів з п'ять бронзового віку. Тому я забрав усих дітей, що вчили вже мідний вік—і повів-до музею,—щоб вони, кажучи „бронза",—уявляли собі її хоч трохи.

На другий раз робив трохи інакше: У клясі зовсім не балакав нічого, а просто збіралися всі й шли. По дорозі в музей балачка сама наладилася—і я їм сказав оті первісні відомости про бронзу. Вийшло гарно, до діла. скоріше всього через те що на цей раз екскурсантів було душ вісім. Коли кляс буде душ з 25, та ще як це буде в Харькові—де на вулиці не можна з дітьми вести балачку через метушню та стукіт—я на такий номер не рискну, і цього американськоко засобу економії часу вжити не доведеться.

По дорозі—валяються гілочки з тополі. Ми беремо по гілочці і на них робимо зазначки: хто ножиком, хто нігтями, а хто крейдинкою: ділимо усю гілку на десять частин—9+1; частину, яка відповідає олову,—або замазуємо крейдою—абож обдираємо корку. Виходе примітивна діаграма складу бронзи.

Заходимо в музей. Поки-що забороняю дітям звертати увагу на щось инше крім бронзи. Ідемо до бронзи—уважно роздивляємось, мацаємо.

Оля каже:

— Та в нас під лямпою зроблено з такого!

— І в нас є цяцьки з цього!..

— А як же воно зветься?

— Бронза!!..

Далі—поверхово оглядаємо весь музей. Я—показувати—не показую нічого, не звертаю уваги дітей ні на що, тільки коли вони роспитують про щось—відповідаю. Не допускати дітей ні до чого—на мою думку—дуже важко для дітей,—а росповідати про все—не буде користи—бо це буде не систематично—і скоро вилетить з голів дітей—як тільки вони ступнуть через поріг музею. Тому я рішаю— при потребі—водити дітей у музей—щоб розглядіти певні експонати, хоч би й раз 10—12,—маючи кожного разу певну, мету на все останнє позирнути досужим оком і повертати оглоблі.

Цього разу не все було гаразд. Дітей, які перед цим зроду не були—ні на одній виставці, ні в одній музеї,—настільки захопила ріжноманітна картина музею, що багато яскравих вражінь від непотрібного для теми моєї розмови—залізло в голови—і закрило п'ять тусклих вражінь від бронзи. Щоб зрозуміти краще—як себе почували діти після музею—я задав їм написати щось на манір відчіту: „Що я бачив у музеї",—і от—більшість дітей *зовсім* і не нагадало про бронзу.

Щоб підкреслити бронзу, як головну нашу тему—збіраю дітей, вийшовших з музею,—і сідаю з ними на лавчонку в скверику, що недалечко Голови учнів, схвильовані музеєм дуже важко примусити знову займатись ділом,—спомини про музей вириваються що—хвилини. Балакаємо далі. Опо-

відаю про те, що в бронзовий вік люди навчились робити цеглу і скло. Згадуємо про коллєкцію „Як роблять скло"—яку сьогодні бачили в музеї—і на яку звернули увагу,— те ж про цеглу.

— Ось коли про цеглу можна казати!—каже Стьопка,—а то ми хотіли з цегли сокиру робити камінний вік!

— А де у вас дома є скло?

— Я!! Я!!! Я скажу!!...

— А ну, Оля, скажи!

— У шафі, де посуда стоить—шибки! Тарілка є шкляна! графин! лямпа! скло на лямпі! У вікна скло!....

— У вас окуляри! каже Ваня.

— А де цегла дома?

— Та в нас уся хата цегляна!—каже Ніна.

— А в кого ще? Підніміть руки!

Троє підводять.

— Тільки в трьох? От бачите.... А в кого є щось невідмінноз цегли?

— Піч! Груба!—кричать усі.

— А от як би цегли не було,—як без печи жити?

— Зімою холодно, а влітку все рівно!—каже Ліза.

— Дааа! а істимеш що? Де хліб пектимеш, хоч і влітку?...

Ідучи до музею—я про всяк случай захопив з собою синього паперу і голку з ниткою: Як раз це й згодилось. Робимо коллєкцію нових матеріялів бронзового віку. Діти шукають гарних для коллєкції склянок і карпичу. Склянку обіраємо рівненку квадратову, а карпичик гарно обточуємо на другій цеглині. Пришиваємо. Бронзи, скільки не шукаємо—не знаходимо. Оля береться дістати дома: там є у них щось старе бронзове.

— Да!... каже Ніна—у моєї сестри є собачка з бронзи.

— Так як же ж ти візьмеш: вона плакатиме!

— Таа там! поплаче та й перестане!

Кажу ім ще про одне—що бронзовий вік тягнувся довше мідного.

Праці:

1. Зробити модель вікна: скляночка—а рама з дощічок або з товстого паперу, наклеєна на скло.

2. Зробити з довгенькоі дощечки—сантіметаів 25—завдовшки, а сантіметра 4 завширшки—діаграму бронзи (9—1) мідь—замалювати червоним олівцем, а олово—чорним або залишити так.

3. Теж з білого паперу.

4. Написати: „Що я бачив у музеі".

5. Написати: „Бронза і мідь".

Друга розмова про бронзовий вік.

В цій розмові я хотів підкреслити відокремлення в бронзовий вік багачів від бідняків і взагалі—різке поділення суспільства на частини. В цій размові діти повинні почути, що не всякий прогресс в техніці однаково гарно відбивається на ріжних верствах грамадянства, а що частенько в ньому криється причина багатьох негативних життьових моментів.

Щоб провірити, чи залишилося у дітей хоч що небудь од розглядання і мацання бронзи в музеі—роспитую—якого коліру бронза, з чого роблють ії. Діти знають дуже гарно.

— Так коли найкраще було жити, в який з віків?а?

— У мідний! У бронзовий!

— Та і в мідний нічого собі!—каже Павло, майже однаково!

— А скло та цеглу забув?—питає Микола хочеш щоб вікна шкурами запинати?

— Так хто хотів з вас у бронзовий вік жити? Підніміть руки!

Усі підвели. Веселі, сміються.

— А ну, йди, Валю, до дошки, а ми поміркуємо—до чого оце ми додумались,—і запишемо на дошці.

Формулу нарешти вибіраємо таку: „У бронзовий вік усім було жити весело, гарно; це гарний вік".

Запис цей залишаємо. Після размови діти повинні прийти до думки—що отаке уявлення бронзового віку занадто оптимистичне—і запис цей закреслити. Тому у зшитки це не пишемо, а записуємо тільки те, що взнали в попередній розмові, але не могли записати, бо зшитків з собою в екскурсію не брали.

— Слухайте: чи зараз нове що з міді роблють?

— Ну а то як же!

Учні перелічують де-які нові мідні вироби, які ім довелося бачити: самовар, чайник, каструлю....

— От на це люди і зараз добувають мідь: є такі місця--звуться вони копальні, шахти. Що дня з них таскають, таскають і таскають мідь. Міді прибавляється, прибавляється.

— А хто більше міг добути: тодішній чоловік з однією лопатою—чи сучасний—з машинами?

— Зараз куди більше!!...

— А коли більше міди було: зараз, чи тоді?:

— Тоді менш!!..—кричать усі. Лише один Ваня каже:

— У мідний—більше!

Усі звертаються здивовано:

— Чому?

— Так тоді ж усе мідне було!

Сміємось.

— Невже це він правду каже, що все?

— Ні! тільки найголовніше!

У зшитках пишемо: „ У мідний вік міди було менш,ніж зараз. У бронзовий вік--бронзи теж мало“...

Далі з'ясовую сучасну дорожнечу міди: з неї робили навіть гроші. А тоді міди було мало... коли ж її більше ціна?

— Коли мало! Тоді!... Дуже дорога!

Записуємо: „Через те, що мало--була страшенно дорога“.

А на всіх людей її ставало, коли мало було? Так у кожного і було мідне те й те.

— Ні! рідко в кого!

— А як того, назвемо, що в нього міді та бронзи багацько.

— Буржуєм!

— Ну поки—що цього слова не кажи—це будемо ще опісля балакати, придумайте краще, инакше слово!

— Багачі!

— А як тих, у кого немає?

— Бідняки!

— А хто з вас, діти, найбогатший? (питаю в Білгор. школі).

Учні радяться між собою; виявляється, що Кость Черниченко.

— А чому ви звете його багатим?

— Та в його батько крамарь!

— У його грошей багато!..

— А що ми назвемо багатим тільки того, хто назбірає грошей—чи може того, що чого другого матиме багато?

— Еге!—гордо заявляє Кость:—у нас у крамниці всякого краму багато назбірано! Можно всього назбірати!

— Наприклад?

— Сукна! Ситцю! Цукру!

— Так. А в старо-камінний вік гроші були?

— Ні!

— А сукно?

— Ні!

— А цукор?

— Ні, не було!

— А чого можна було тоді, в старокамінний вік назбірати? Щоб багачем бути?

— М'яса! Камню!

— А що з м'ясом зробиться, як воно три дні пролеже влітку?

— Провоняється!

— На біса його як так і збірати...—бурмоче Стьопка.

— А що ж як каміння купи назбірати?

— Та так і лежатиме!...

— Ти б збірав!

— Та ну його!

— Так от—могли бути в старо-камінний вік багачі?

— Ні!

Гриша сміється:—Пани—на трьох одні штани!

— Та де там!—додає Павло:—одна шкура!

Те ж саме кажуть і про ново-камінний вік. Діло зовсім становиться інакшим у мідний і бронзовий віки. Тут можна назбірати дорогих металів. Вияснюємо це і в зшитки пишемо: „У мідний і бронзовий вік появились багачі і бідняки. Люди стали нерівними".

— А які сокири були в бронзовий вік у багатих?

— Бронзові.

— А в бідних?

— Камінні.

— От бачите:—один живе по бронзівськи а другий по каміньскі... для багача бронзовий вік, а бідняку....

— Камінний...—зітхає Оля.

Ще трохи зупиняюсь на одночастности двух віків у бронзовий вік. Це дітей зацікавлює; Ніна проситься намалювати іх рядом—багача і бідняка Я кажу ій почекати кінця розмови.

— А хто в нас найбідніший?

Усі одностайне показують на обідроного замурзаного з блискучими переляканими очима Серьогу Ракитянського.

Це—син бідного шевця. Питаю:—

— Де живе Серьога?

Діти кажуть де—і кажуть про хату:

— Там така завалюшка! А вікна—як сліпі!

Розбіраємо і порівнюємо хати: багача Костя,—і бідняка—Серьоги.

Виводимо висновок: „багатий не хоче жити в такій хаті як бідняк",—льогичне його розвинення: „У камінний вік люди були однакові,—і хати однакові; у бронзовий—люди ріжні—і хати ріжні"...

— На скільки ж сортів можна разділити людей бронзового віку?

— На два! Багачі й бідняки!..—

— Ні!...—перебиває другий:—на три! Багаті, так—собі і бідні!

Я кажу ще де-що про царів, попів.

— А де царі завше живуть? Як іхні хати звуться?

— Пітінбурх!—заявляє Серьога.

Я росповідаю де що про палац, про пишність убранства палаців... На дошці пишемо слово „палац".

— От і в бронзовий вік отакечки.... А для богів і попів, які їм служили—теж будували палаци,—а звались вони хрми,—от як у нас церкви—тільки в тодішніх церквах і попи жили.

Балакаємо ще про де які деталі. Особливо сьогоднішньою розмовою цікавляться Кость та Серьога.

Нарешті—в результаті балачок—у зшитках маємо приблизно такий запис:

„Де жили люди в бронзовий вік".

Царі жили в пишних палацах. Жерці (попи)—в багатих храмах. Заможні—в домах; бідняки—в хатах, курінях".

Детально розбіраємо матеріяли для будування і куріня і палацу. Вияснюється роля дошок, цегли, карпичу, скла, металів. Під час розмови про палаци і храми—показую з книжок: Мельгунова, Рагозіної і т. д.—малюнки палаців і храмів Египту, Двуріччя, Індії.

Діти витріщають очі.

— Ну от тоді царі частенько воювали... так коли їхали на війну,—так і палац з собою тягати?

— Ні! куди там!... .

Ще додаємо нові помешкання: царська палатка і палатка салдацька.

— А по чому можна взадати багача на вулиці?

— А він одягнутий не так!.. По одежі!..

— А ще?

— Та в нього обідці, серги.....

— А навіщо багачі все те на себе чіпляють?

— Та наряжатися любять!

— Значить—куди ще шло багацько міди, золота бронзи—і зараз і в бронзовий вік?

— На наряди!!..

— Зовсім без толку!—каже Павло: „на цепочки—перстеньочки!!!.

— Та в палацах на визерунки—додає Микола, такий же строгий суддя, як і Павло.

Діти помалу відвертаються від мідного і бронзового віків.

— Тільки панам і живуха!....

Я додаю ще про те, що дуже значна частина і міди і бронзи йшла на бойові колесниці, списи, сокири, лати, шаломи, и т. и. себ—то на воєнні потреби,—щоб убивати, мордувати, нівечити молодих сильних людей. Це ще більше заставляє дітей відсахнутися од попередніх радощів за новий вік.

— Оооо! це два пагані віки!—каже хитаючи головою Стьопка.

— А поглянте он на дошку: Що ми записали?

Діти читають попередній запись (дивись раніше): „У бронзовий вік усім було жити весело, гарно; це гарний вік".

Прочитали.—Ну, як? а?... питаю я—але Валя, що писала—не дає мині закінчити: біжить до дошки і швиденько зтірає ганчиркою написане.

Праці до цієї розмови:

1. Модель хати бронзового віку: вкрита соломою, з пічкою.

2. Змалювати з книжки палац.

3. Змалювати храм.

4. Модель палатки.

5. Таблиця: лист паперу розлінованний на три частини горизонтальними лініями,а вертікальною—на дві,—у верхніх двох—однакові люди з камінними молотками—старо-камінний вік. У середних—однакові люди з луками і стрілами—ново-камінний вік.

— А в бронзовий вік—однакові?

— Ні!

— А які ж?

— Багачі і бідняки!

— А як же намалювати?

— Той пузатий, а той скілєт!

— І одягти по ріжному!..

6. Написати: „У який вік я хотів би жити".

Між иншим я гадав, що напишуть співчутливи до камінного віку—але вийшло навпаки: дівчата особливо спокушаються обідцами та „брасалєтками".

7. Намалювати поруч—хату і палац.

На розмовах—усе настирливіш і настирливіш відчувається потреба в матеріялах для праць. Я в сучасні сутужні часи заготовляв по більшости сам, не чекаючи Губнаросвіти, Продкому, Учкультрану. Це ще між иншим—гарна задача для привчання дітей до коллєктивізму. І в школі і в дитячому будинкові було щось на взірець „шкільного матеріяльного складу"—куди кожен з дітей цупив, що підвернеться—як бджола до вулику. Сміючись—я називав це „фонд імені Плюшкина"—бо щось дуже скидалось на Плюшкинську кучу. Там було все найдене від підошви до гвіздків і фанєри—звичайно—не загрожуюче в санітарнім відношенні.

Організація такого „фонду"—на мою думку помагає дітям бути трохи не схожими на дорослих—які навпаки—не стаскують до купи, а тащуть геть, по кутках, — допомогає привчити дітей не тремтіти над кожною ниточкою.

Третя розмова про бронзовий вік.

Коли дітям оповідати про щось цілком об'єктивно, без жодного виявлення свого відношення до того чи иншого історичного явища—діти залишаються в стороні від усього. Зацікавленности дітей предметом історії—збудити таким чином не доведеться. Коли ж їх заставити співчувати, бути незадоволеними, радіти—тоді вони не зостаються байдужими до ходу історії—і—від цього безумовно виграють. Історія повинна бути *драматичною*,—хоч може це слово і не цілком задовольняюче, тут повинна бути *дія*, в якій діти повинні брати участь хоч співчуттям. Хай учні то радіють, то горюють. Вони сперш було зраділи бронзі, на попередній розмові—відсахнулися від неї. На цій розмові я знову їх привертаю до неї, заставляю радіти і дивуватися с того: скільки то в цей вік нового, гарного. Головна вісь, круг якої вертиться вся розмова—праця в бронзовий вік.

Перш за все питаю:

— Ну, хто надумає—з чого люди жили в бронзовий вік?

Учні кажуть щось і вперш у голову ставлять хліборобство. Я користуюсь цим, зупиняємось. У зшитки пишемо: „хліборобство"... Кажу де-які відомости про прогресс техніки в бронзовий вік, про побільшення кількости культурних рослин і площи засіву. Згадуємо всі які знаємо рослини, які були вже „приручені" людьми в бронзовий вік,—чи то хлібні чи які другі. Записуємо про експлоатацію скотини, про соху, бронзовий серп, списки „приручених" рослин.

Коли йде балачка про серп,—питаю:

— Бачив хто з вас серп?

— Бачили! бачили!—кажуть майже всі.

— Що ім роблють?

— Траву зрізають на леваді!

— Так! Зараз траву, а тоді—жито й пшеницю! Іди, Ліза,—намалюй серп на дошці!

Ліза малює серп, повернутий гостряком праворуч.

З місця кричать, аж пнуться:

— І не так!...

— І не на ту руку!!..

— Я піду поправлю!..

Поправляє. Я показую малюнок бронзового серпа. Учні порівнюють тодішній—і сучасний серп.

Далі—складаємо альбом хлібних і техничних культурних рослин бронзового віку. Усім дітям роздаю по листку паперу. Діти малюють. Кожному—

даю певне завдання. Малюнки мають такий вигляд: посеред листка—великий малюнок колоска (пшениця),—праворук зверху—напис: „Пшениця", ліворуч знизу:

Що з неї:
1. Мука.
2. Крупа.
3. Солома.
4. Полова.

А от другий приклад: „коноплі".

„Що з них:
1. Сім'я
2. Олія
3. Полотно
4. Нитки
5. Пакля".

Один з дітей ладнає обгортку, на який „красивими" росплисканими літерами підписує: „культурні рослини бронзового віку... Коллєктивна праця дітей . . . . . 192 . . року". Коли всі вже малюнки закінчені—влаштовуємо з них зошток. Мимоходом під час малювання доводиться зупинитись на ролі вина і олії.

Аналогічна праця пророблюється і з скотарством. Подібні ж балачки, подібні ж записи в зошитках, навіть аналогічний альбом, наприклад: „Вівця". Малюємо. Підпис:

„Що з неї:
1. М'ясо
2. Шерсть
3. Шкура
4. Молоко".

Під „скотину" ж підгоняємо і домашніх птахів. В школі,—де час був дуже обмежений—не можна було так роскошувати, щоб рідкі години історії культури займати малюванням звірин—я роздавав по листику, по два—наруки—додому—і замовляв намалювати по дві скотини або птаха для альбому;—тільки замовляв напевне,—ти малюй те, а ти те,—щоб не було десятка коней і ні одної кішки,—то що. Альбом зшиваємо на другій розмові.

У зошитки записуємо приблизно так: „Скотарство. У ново-камінний вік почалось, а в бронзовий—здорово. Приручили майже всих звірів і птахів, що зараз є у нас".

— Так навіщо ж вівці здались?

— Вовна з них!—у першу чергу каже Ваня.

— А навіщо вона нам? Що з неї роблють?

— Я раз м'яч зробив!

Усі сміються.

— Одежу робили!...

— Значить, з чого робили одіж у бронзовий вік.

— З вовни!

Дивимось: хто ж з нас має яку шерстяну одіж. Тільки в „буржуя“— Костя—вовняні штани.

— А як з вовни штани зробити?

Діти кажуть про прядіння, тканння, шиття. Узшитках пишемо:

„Одіж:

З вовни:“.....

— От пригадайте: хто яку коли бачив одіж з вовни? Діти пригадують і записують: штани, сіряки панчохи і т. и. Далі йдуть балачки про другі матеріяли одежі бронзового віку. Запис має приблизно такий вигляд:

„*З звірячих шкур*: кожухи, шапки, чоботи....

З конопель: сорочки, спідниці, рушники....

З льону: хустки, простині....

З бавовни: штани, сорочки, очіпки“....

Темп пригадування прикладів у дітей завше буває не дуже швидкий.

Далі—веду балачки про поділення праці. Балачки не вичерпуючі, а зрозумілі для дітей.

— А де в бронзовий вік мідь брали?

— З руди в горах добували!

— Ну от викопав кусень руди—і квит? Вже більше з нею нічого не треба робити?

— Ні! треба ще плавити! І кувати!...

— А хто з вас це вміє?...

Ніхто.

— Ех ви.... А ще хлопці... Чому ж це ви не вмієте?

— Так це ж треба знати.... навчитись....

— А ви знаєте?... хитро запитує Ліза.

Я сміючись кажу:

— І я такий як ви... і я не знаю.... А от як на вашу думку—тодішні люди—вміли всі до одного?

— Ні! Куди ім грішним!

— А як ми назвемо тих, що вміли добувати, плавити?

— Мідники! Шахтарі!..

— А що кувати вміли?

— Ковалі!!...

Я додаю трохи про дорожнечу міди—а з цього висновок: необхідність умілих ковалів, щоб не псувати матеріялу. Діти усвоюють думку: „У бронзовий вік необхідна спеціялизація ковалів“.

— От які сорти людей були тоді?

— Багачи і бідняки!

— А бідні які були,—от ми зараз балакали?

— Ковалі

— Всі, до одного?

— Ні! ще й хлібороби були!

— І скотоводи!...

— А хто краще зуміє збудувати палац для царя: чи коваль, чи хлібороб?

— Коваль!.... Ні.....

— І той і той не годиться!

Виводимо необхідність каменярів, „інжінерів", теслярів.

— А що людям тим робити,—у яких недалечко річка є?

— Рибу ловити!

— А ті, що можуть майже круглий рік рибу ловити—копаються в горах, теслярують?

— Ні! Тільки ловлють!

— А як їх назвати?

— Рибалки!

— От усі й працювали. Тільки той те, а другий—друге. А як це—гарно цілий вік зігнувшись сидіти та в підошвах довбатись?

— Пагано! Он Серьогин батько жовтий!...

— А що булоб—якби ми всі і шили й кували, все потроху робили?

— Та без путя загнали б усе, жували тільки!

— Хай краще поділимо роботу!

— Оце по українськи зветься „поділення праці". Записуємо це в конспекти і ще доводимо, що спеціялист і краще і дешевше зробе, а то ще й щось нове вигадає. Беремо другий приклад: учителя, смащика і модіску. Висновок:—від поділення праці—багато користи.

Поділе́ння праці—хоч трохи діти взнали. Далі—йде балачка про логічний висновок з поділення праці—про торговлю.

Про торговлю я кажу в бронзовому віці а не в ново-камінному маючи на увазі те, що дітям треба балакати не про зародишеві форми, не про малюсенькі зачатки того чи иншого явища,—а про росцвіт—щоб діти мали у себе в голові яскраві, певні, одна з другої виходячі картини життя; а то зародишів всього скрізь занадто багато—і як гарно покопатись, так можна знайти зародиш торговлі в той ще мент,—коли бог створив небо й землю.

— От у бронзовий вік захоче багач на зиму чоботи купити. Де йому взяти?

— Хай у шевця візьме!

— Задаром?

— Ні, за них щось дасть!

— А як це інакше назвати?

— Хай купить!

— А швець багачу чоботи,...

— Продасть!

— А як це звуть, коли один купує, а другий продає!

— Торгують!

— А що з багачем зробиться без торговлі?

— Помре!

— А швець як наробе багато чобіт—так і їсть їх?

Сміх.—Ні!...

Вияснюється, що й швець без торгу помре. Записуємо. Про торговлю я балакав ще по инакшому трохи,—виходючи з територіяльного поділення праці.

— От у бронзовий вік живуть рибалки біля річки... Вони вже тільки й діла—що рибу ловлять. У них-же: і сітки, і удочки, й човни, і ловити наловчились. Наловлять багато,—а риба загние!...

— А солити ж можна!...

— А от як раз біля цієї річки соли і немає...

— Десь у другім місці пошукати!

— Так там другі люди живуть—не пустять...

— А прогнати їх! Завоювати!

— Другі, які смирніш—пропонують дать тим риби, а ті—нехай дадуть соли.

— А як це назвати?

— Міна! Торг!

— А як те назвати, що Стьопка радить?

— Війна!

— Так—у бронзовий вік була і торговля, було й дуже багато війн. Записуємо в зшитках. Поглиблювати тему про торг, про гроші—мені доводилось уже в слідуючому концентрі.

— А ти б, Ваня, зміг би воювати?

— А чомуж! Ми робили війну на Піскаx!

— От дурень! Так то ж ми грались! а то справді?!

Вияснюється—що і тут треба вміти. Згадуємо про поділення праці і виводимо: „У бронзовий вік були вже специ—вояки".

Я підкреслюю, що війни були і в ново-камінний вік, але маленькі, а в бронзовий вік, коли були багацтва, царства, царі,—тоді справа ця була дуже серйозніш.

— От ну їх тих царів к чорту!—не витримує Павло...

Далі я кажу про те, що час од часу бронзи та міді все ж побільшувалось, вони прострявали і в середині кола—і стали кориснішими. Далі зупиняємося на їжі бронзового віку. Балакаємо про те, що в ново-камінний вік—на охоті—здобич не забезпечена: то багацько, то немає. А в хліборобстві—більш рівно. Усі на невеличких клаптиках паперу робимо символичну працю. На верхній частині папірцю надписуємо: „камінний вік"—і малюємо кружалочки—одні великі, другі маленькі, а де-коли—ставимо мінус. Це означає—що здобич була неоднакова. Де які кружалочки затушовуємо—це означає м'ясну їжу, а де які—зоставляємо білими—це з рослин. У нижчий половинці—„бронзовий вік", кружалочки майже однакові. Частина затушована є майже на кожній,—але менша, бо в бронзовий вік більше почали їсти хліба. Головна думка цієї праці така: в бронзовий вік їжа стала рівніш і

забезпеченіш. Робити такі символичні праці дуже корисно, бо навчає дітей економно символично мислити. Я вияснював символичність так:

— От бачите оцю карлючку? (пишу: 5)—Це карлючка, а ми нею записуємо п'ять.

А оце хрестик—+ означає не хрестик, а додать. А оця кружалочка нехай буде не кружалочка, а обід...

Далі діти пригадують страви, які можна було зробити тоді.

— Та годі вже про це!—каже Ліза,—а то в мене рот повний слини!..

Одного разу в цій праці робив інакше—кружалочки бронзового віку малювали окремі для царя, хлібороба і скотаря.

Друга загальна праця:

— Скільки треба землі, щоб прокормитись сім'і хліборобській?

— Зупиняємось на 7-10.

— На листочках намалюйте отакий маленький четирьох кутничок!

Малюють.

— Оце хай по нашому—буде 7 десятин. А то як по справжній величині малювати, так паперу багато потрібно!

Збоку приписуємо: „хлібороби".

— А як скотарю—як череду велику пасти—вистачить отих семи десятин? Він же живе одним м'ясом!

Діти жахаються, малюють дуже більший чотирьохкутник і підписують: „скотар".

— А як тільки звірів бити—і з цього жити?

Діти кричать:

— Та тут так багато треба землі, що у нас на листочки не влазе!

— Коли ж найбільше людей може жити?

— При хліборобстві! У бронзовий вік! О! тут краще!..

Щоб узнати—як саме діти зрозуміли і запам'ятали все, що торкається бронзового віку—я рішив зробити обов'язкове для всіх „сочиненіе". „Але „День людини бронзового віку"—тема на мою думку неможлива, бо: 1. Життя стало дуже складним. 2. Люди стали зовсім ріжними.

Через те— діти не зможуть гарно уявити картини дня, а набрешуть такого, що і в мир неспособне.

Я думав було що небудь дітям прочитати, знайти якийсь то „день" у літературі,—але у Білгороді підходящого та ще українською мовою—не знайшлось. Тоді довелось мені самому вигадати; не знаю—чи це краще, чи гірше. От і довелось мені посповідати день царя, день попа, день салдата. Під руками були де-які історичні книжечки з іллюстраціями з історії сходу—і я ними широко скористувався. Звичайно, може насочиняв і занадто,—але тут непогрішимим бути дуже важко. Основні етапи моіх оповідань були такі:

День царя: Устає. Лебединого пуху перини і роскіш у спальні...

Павло пускає якусь іронію сприводу цього.

...Служки одягають, обувають, умивають, та не звичайною водичкою, а пахущою, душистою. Сніданок...

Діти облизуються.

...Іде на проходку. Увійшов у залю свого палацу...

Показую малюнок: „зала в ассрийским дворце". Розглядаємо все: стіни, діл, усе в визерунках.

...Зонтик над царем. Опахало. Балачка з воєводою...

Щоб просвіжити увагу дітей—питаю:

— А хто знає, як це воєвода балакатиме з царем?

Кость зривається з місця, витягується і бере підкозирок. Очі його сміються. Я показую малюнок: „Саргон і визирь". Діти уважно розглядають як саме держить себе візірь. Питаю:

— А для чого це царь держе в руці палку?

— А мабудь це значило, що як кого схоче, так і опереже палкою!—каже Микола.

— Так?

Майже всі останні крутять головою. Павло згадує про архирея, який теж з посохом, а не б'ється. Я вияснюю це як сімвол, як пережиток старинніх, реальних палок.

— А попи теж з такими палками!—кричить Серьога.

— Та ще й з набалдашниками!—додає Кость.

Іде суперечка між дітьми:

— Вони мабудь можуть бити кого схочуть!

— Да... так і вдарь!... Було колись...

— Ні!—кричить третій: і раніше—ні!.. Оля каже як колись піп бив десь її дядька. Але нарешті ми виводимо—що—ні, не може, а це тільки пережиток.

...Одіж царя. Завивка бороди...

Показую відповідний малюнок.

...Закуска ще раз. Царь, щоб провітритись, іде на полювання...

— Це треба! щоб привчався на війні не лякатись!—каже Ваня.

Показую малюнок: „Выезд ассирийского владыки".

...Скороходи. Полювання. Загонщики...

Діти росповідають про те, як треба заганяти вовка.

...Повз царя біг лев. Царь злякався і зховавсь, білий як смерть,—за дерево. Далі—львиця... Близькі слуги стрельнули з луків; стрілки—з бронзовими кінцями,—і вбили. Царь очумався—і теж стрельнув...

Показую малюном: „Умирающая львица".

...Вельможі,— аби запобіги ласки царя—кривлять думкою, підлизуються до царя:—кажуть, що царева стріла як раз і вбила. Царь віре, радий, що він убив. Вертається веселим додому...

Діти глузують над царем-боягузом (Діти не в Ашурі, а Білгородські).

Малюнок: „Возвращение с охоты".

...Царь велить художникам вирізати цю львицю на камні. Оповідаю про остатки ассірійських палаців і тодішніх малюнків... Обід. Пишні яства. Спання. Встав—п'є у альтані вино, їсть виноград...

Показую малюнок „Ассирийский царь в виноградной беседке"

...Опахала...

— А що як муха вкусе царя?

— А тому, хто обганяє—спину наб'ють різками!

Діти незадоволені царем.

...Посольство до царя. Міна подарунками... Ніч...

Діти прохають: „ще що-нибудь"!...

День попа: Прокинувся в зіккураті, коли зайнялася заря...

Показую малюнок: »Зіккурат".

...Молитви. Жести. Одежа...

— А на наших зхожі!... каже Ліза.

...Сніданок жерця. Обмивання. Бриття. Служба в храмі. Золоті ризи. Обід. обряди, такі як наприклад приносити жертву якомусь богові, ходити круг храму. Далі—особливий випадок: прийшов золотих діл мастер. Уставили ідолові дві альмази—неначе очі. Ціна—чотирі тисячі пудів рису. Де цей рис узявсь і де був. Закуска з майстром.

Вечір. Ніч. Вночі у царя народився син. Позвали попа (жерця). Піп дивиться на зорі і бреше про славу сина, про його перемоги над усіма сусідами, а для форсу каже, що йому на двадцять першім році загрожуватиме дуже, велика небезпека. За це—отримує дарунки. Самому—рубін,—а для храму—7 сел з населенням...

День вояка: Прокинувся від згуку ріжка. Коло його дуже хріп сусіда-вояк, якого розбуркав начальник—ногою в пику...

Діти кривляться: „Ой"!...

...Одягаються... Каска, наколінники, щит...

Показую малюнок з бронзового віку: „Греческий воин".

...Строгий приказ—узяти враже місто—кріпость. Опис кріпости: стіни, канави. Штурм. Тіла загатили глибокі ями й канави. Багато в цій массі тільки поранених. По них топчуться, біжать, ідуть... Зверху—на вояків—смола, окріп, каміння з верху стін. Вояки падають. Принесли драбини, лізуть по них нагору...

...Малюнок: „Ассирияне берут приступом крепость".

...Не витримали—відхлинули. Підвезли стінобойні машини...

Показую малюнок: „Стенобитный таран".

...Пробили дірку в стіні. Хлинули в місто. Різня. Вояк одрубив палець у якогось живого ворога, щоб зняти золотий обідець. Перемога. Збірають до купи голови ворогів: виходе величезний стіг.

Царь радіє...

Діти огидливо кривляться, хмуряться. Показую малюнок: „Торже ство победы".

...Полонених ведуть на аркані. Наш вояк—конвоіром...

Малюнок: „Багистанское изваяние".

...Царь хоче трішки розважитись. Приводять полонених. Він їм штрикає списом у вічи...

Малюнок: „Царь выкалывает глаза пленникам". Цей малюнок найбільше з усих зворушує дітей.

...Вояка забули—і він цілісінький день нічого не ів. Щоб наістись—він грабує в місті якогось чоловіка. Ніч.

В результаті цієї розмови у учнів виявилась більше ніж я чекав—страшенна огидливість до війни. Це мене дуже і дуже задовольнило. Усім дітям задаю писати. Писати на одну тему всім—здалось мені сухим і штучним. Тому я ще загоді, ще дома вибрав теми, надписав кожну на листочок—і ті листоки поздавав учням—хто який хоче. Раз, коли учні ходили до школи досить аккуратно—приблизно були на 90% уроків—давав теми по жеребку: тягни—яка доведеться.

— Лотерея аллєгрі!—сміється Кость.

Де-коли діти й сами пригадували теми: за такі брались з більшою охотою. Теми, які вживалися мною ідуть далі; між ними, звичайно, є зайві, є пусті,—є важкі для дітей, а де-які так мабудь не всім економичним матеріялистам будуть під силу; треба зазначити, що я вимагаю від дітей тільки згадати те, що ми балаками гуртом, або поширити троки ті думки, до яких ми дійшли:

1. „Чим несхожі віки: бронзовий і ново-камінний.

2. „Чим незхожі бронзовий вік і сучасність". В цій темі звичайно діти все напірали чомусь на попів та комуністів.

3. „Про війну у бронзовий вік".

4. „День салдата у бронзовий вік"... „Тільки не те ж саме, що я росповідав,—а на свій лад надумати"!

5. „День попа".

6. „День царя". В цій праці діти завше виявляють неприхильність до царя: з гумором висміюють його. В „днях" діти широко користуються матеріялом з малюнків в книжках,—які я показував на розмові.

7. „У який би вік я хотів би жити і ким би я хотів тоді бути". Цю тему задаю вдруге, щоби взнати—який вплив зробила остання розмова. Знов несподівано чомусь дітям охота жити в бронзовий вік і бути царями:

— Бо їсти багато є чого!—мотивуют вони свої думки. Правда, це було в скрутні 1920—21—22 роки—коли їжа—була найголовнішим повсюдним настирливим і грізним питанням. У цих „сочінєніях" все ж таки діти дають вказівки на погані боки тодішнього життя.

8. „Про багачів".

9. „Чому у бронзовий вік з'явились багачі"?

10. „Базар у бронзовий вік".

11. „Поділення праці".

12. „Хата бронзового віку".

13. „Одежа бронзового віку".

14. „Поле бронзового віку".
15. „Як одягався цар".
16. „Чим поганий бронзовий вік".
17. „Чим гарний бронзовий вік".
18. „Ковалі".
19. „День скотаря".

Цікаво те, що багато дітей, одержуючи тему—кажуть—„та ми не знаємо"...—хоч я напевне знаю, що знання у них безумовно є. Задаю де-кілька питань; виявляється, що знання є, тільки дітям важко складно самостійно зформульовати, виложити на папір ці знання,—лякаються, не довіряють собі. Звичайно, те що діти знають,—а кажуть „не знаємо"—далеко краще, ніж навпаки: як би казали „знаємо"—а справді не знали. Те що вони дуже туго володіють словом—цілком природне явище—і тут дітям треба тільки до помогти. В українській школі в Білгороді—я росходився з учителем мови в думках про „сочіненія"—і тому допомоги не отримав,—а лише сам на размові з дітьми сказав трохи про техніку, перш за все—писати треба найважніше з того що знаєм, або по черзі—що було раніш, а що потім.

Діти досить скоро звикають і пишуть вже „не за страх, а за совість". Одна дівчинка—Ніна—років 10—11, з III—і групи—раз написала листків з десяток на історичну тему. Взагалі,—на викладання думок дивляться як на звичайнісіньку річ,—і думка починає виливатися вільно. Стісняючих „пляпів"—я не вживав—бо хотів мати гарні праці.

Крім зазначеного—ще робили такі праці:

1. Перемалювати з малюнків у книзі—царя, вельможу, салдата, жерця і т. и.

2. Перемалювати зіккуратх.

3. Палац.

4. Іллюстрація до поділення праці: на одні довгенькій стежці папірцю робимо надпис: „старо-камінний вік"—і малюємо душ вісім людей у шкурах, з камінними сокирами, цілком однакових; на другій—„бронзовий вік"—поділення праці—малюємо коваля, царя, скотаря' хліборора з серпом і т. и. Де коли—робили цю працю на одному листі, а де-коли „спецїв" бронзового віку малювали на зовсим окремих папірцях, бо дуже багато дітей хотіли взяти участь в цій праці.

5. Зробити коробочок з 8—12 відділами. Над кожним відділенням—маненькі надписи: „царь" „вояки" „хлібороби", „урядовці", „кравці". Далі взяти зерна якогось то, яке повинно сімволізувати нарід. Разкласти його по віділенням пропорційно кількости людей тої чи другої профессії. Царя вибрати з найбільшої зернини. Напис: „Поділення праці".

6. Серп бронзового віку—вирізаний з жовтого картону, або намальований.

7. Малюнки з життя бронзового віку (з малюнків у книжках)—як наприклад: „несуть податок царю", „дівчина бронзового віку"... і т. и.

8. Воєнні малюнки: штурм, полонені і т. д.

9. Кавалєрист бронзового віку. Звичайно робили там: намалюємо на картоні: сидить на коняці зі зброєю, з двома ногами кінь. Далі вирізуємо. Кожну ногу коняки по товщині росщеплюємо на дві—виходе чотирі—як і треба—і кінь стоїть на столі.

10. Коллєкція одежі бронзового віку: на картоні наліплюємо принесені зразки всех сортів в одежі—і надписуємо.

11. Праця—яка показує територіяльне поділення праці. Беремо лист картону, наліплюємо з глини, або що—рельєф: гори, річку, луки, поля. Зафабровуємо ріжними фарбами: річку—густою синьою, місце біля річки блакитненькою—рідкою, ліс—зеленою, поле—жовтою, гори—білою. Збоку—пояснення—зелена фарба—то є звіроловство,—блакитна—рибальство, біла—добуття соли, жовта—хліборобство і т. и.

12. Праця, яка показує поділення праці в місті,—малюємо поле, ліс, посередині—місто; дрібненько кришемо ріжнокольорового паперу, мажемо місце, де намальоване місце—і сипемо.

13. Зробити з глини, дерева, ганчірок людину камінного віку—з одіжжю і людину бронзового віку—з одіжжю і оздобами. Як що є можливість—так краще зробити окремо—царя, начальника, жерця, багача, бідняка.

14. Намалювати або зробити модель бойової колісниці.

15. Те-ж—корабель бронзового віку.

16. Нова іжа бронзового віку: вино, олія, де-що з хлібного. Коллєкції іжі краще робити в картонній коробці, де є багацько перегородок.

17. Де-яка зброя бронзового віку—з картону або з глини.

Залізний вік.

Перша розмова про залізний вік.

Як що поділяти віки по найголовнішому матеріялу, з якого людина найбільше виробляла найпотрібніші приладдя, які давали їй їжу, одежу і т. п.,—то залізний вік—це останній вік—який продовжується і в сучасности. Але залізний вік поділяється досить різко на дві частині, ріжниця між якими така велика, що можна балакати про два віки :*залізний* і *машинний*, хоч при такому поділенні льогіка може скаржитися ревтрібуналу.

Повторюємо трохи старе.

— Так де ж каміння люди брали?

— Та валялось так, де гори,—а то в горах ще ломали!..

— А мідь?

— Виплавляли з руди.

— А що ще виплавляють?

— Олово!... Залізо!...

Я хапаюсь за слово і кажу учням, що після бронзового віку почався залізний вік. Записуємо в зшитках посеред нового рядка: „Залізний вік". Можна б було еврістичним шляхом добитись того, щоб діти сказали, що після бронзового віку йде залізний, але на мою думку краще в даннім разі дарма не тратити сил і часу, на еврістику, а сказати просто. Я тримаюсь тієї думки, що в усих новаторствах, які ми зараз вводимо в навчання через те що з старого мало користи,—найкраще ніколи не забувати—*що не ми для нових методів, а нові методи для нас*: то пак дітей і педагогів. І от, коли лекше для тих і других засвоїти знання простим старим засобом, ніж новим—нехай залишається старий.

— А чому ж це раніш, після камінного віку зразу не почався залізний?

Питання дуже важке, під силу, може,—одному, двом. Я задаю його свідомо, і це бувало й раніш—щоб діти не тільки легко пливли по легеньким питанням, а не раз поміркували і недоміркувались ні до чого, щоб двом найумнішим—була відповідна їх голові—работа.

Після загальної мовчанки Ліза питає:

— А є таке залізо: не в руді, а таке як ота мідь, що валяється шматками?

— Ні, такого немає.

— Ну ато то ж бо й є!

— А чому ж от після бронзового віку з'уміли знайти залізну руду і залізо з неї виплавити?

Діти приблизно знають, але на формулювання не стає сил.

Викликаю одного, другого.

— Та я й знаю, та наче язиком не поверну...

Нарешті при моїй допомозі рішаємо, що „бронзовики" і мідь плавили і олово, багато копалися в горах і більше розузнавали, більше навчились, а тоді спробували й залізо плавити.

Далі я учням росповідаю: яка буває доменна піч. Роблю примітивний малюнок домни на дошці. Діти уважно дивляться, слухають. Правда, може в подробицях про залізо і домну повинен балакати природознавець, але я не бачу ніякого гріха в тому, що зачепив, балакаючи про культуру,—теми: як і звідкіль здобувають дуже важний матеріал для культурної праці.

Як раз з вікна (в Білгородській українській школі)--на Петропавлівській площі видать водопроводний бак—схожий на башту.

— Домна отака як цей бак? питає Валя.

— О! ще рази в три більше!.. Вона схожа, тільки дуже вища і товща.

Росповідаю дітям про процес виплавки, звичайно без хемичних формул такого иншого. Кажу просто про те, як кладуть залізну руду і дерево або вугіль),—як підпалюють, як пускають повітря,—який страшенно палючий вогонь робиться з цього, як рівчаком біжить перший сорт заліза (перший як лічити, а не найкращий)—чавун—як оцей чавун виливають в грубих формах з піску...

— Е! це ми битки свої так виливаємо з олова! Так: у ямочках у піску,—каже Павло.

Діти росповідають про свою „літейну" техніку. Я де-що кажу ім про труднощі виплавки. На дошці пишемо „чавун".

— Так що ж вийшло після цієї виплавки?

— Чавун!

— А що як покласти кусок чавуна та молотком ударити?

— Росколеться!

— Хто бив!

Більше хлопці.

— А хто знає, що з чавуна роблють?

— Чавуни, що борщ варють! Сковороди!

— Плиту!.. и т. и.

— А в кого є дома щось чавунне розбите?

— У нас вищерблений чавун!

— І в нас!!! І в нас!!!

— Ми в його помиї зливаємо!

— А в нас плита напополам розкололася! Дим іде-як топити почнуть!

— А у нас дома мама битою сковородою горшки накриває!

Після опросу виявляється, що як раз у всих дома є щось чавунне бите.

— А в кого є дома залізна тарілка щербата?

Тарілки є тільки щербатої немає ні в кого. Павло сміється:

— Залізо ж не колеться!

— А що ж робиться з залізом, як молотком ударити?

— Гнеться!

Микола росповідає, що в селі, де він улітку був на заробітках він раз поламав плуга—залізного... Висновок: залізо те ж деколи ламається.

— А той плуг так і залишився поламаним?

— Ні! його дядько до кузні повезли і там направили!..

Микола далі каже—як у кузні коваль направляв плуга. Вияснюємо що так полагодити чавуна не можна,—не можна його так легко плавити та кувати. Записуємо. Кажу про те-відкіль же добувають залізо. Тут я завше робив спроби щось сказати про частки вуглю в чавуні і побільшости це виходило не гарно.

— А що з цього, другого сорту заліза роблють?

— Хати криють!

— Тарілки!!! Гвіздки!!!

— Ножики!..

— А ну, хто з вас має залізного ножика?

Павло лізе в кешеню і червоніючи каже:

— Та в мене він поганий? гнеться!

Я беру, показую дітям і згинаю в руці. Ножик—з дуже поганного заліза: як зігнувся, так і зостався. Учні осміхаються:

— Ну й ніж!...

— А от у нас, каже Оля:—так голки такі було залізні, що шити ніяк тобі не можна! Як придавиш у яку тверду матерію,—так вона і згинається: не гірш як Павлів ножик!..

Виявляється одна „хиба" заліза—гнучкість. Кажу де що ще за третій сорт заліза—сталь, про те як її добувають.

— А ну—пригадайте кожен щось стальне!

— Коса!

— Ножниці!

— Ніж! Долото! Рубанок! Пилка! Шабля!..

— От ви знаєте три сорти заліза... Які?

Діти кажуть:—Чавун, залізо, звийчайне, сталь.

— А який сорт найкращий?

— Перший сорт!—кричить Щура.

Усі сміємось; не все гарне, що першого сорту. Сімпатії всих—на боці сталі, хоч вона й найдорогша:

— Ну от хоч би пружину зробити,—доводе Павло: хіба ж з чавуна або з заліза можна?!

— А як треба щось гнучке, от як залізо на відро, або на трубу, що ось з криші вода тече? Куди тут твоя сталь?

Діти трохи міняють думку. Висновок після балачок робимо такий: гарне і залізо, і чавун, і сталь—тільки де яке більше підходяще.

— А як усі три сорти назвати однин словом?

— Залізо!!!

— А який вік краще з усих, що ви знаєте?

— Залізний!!!

Далі—маненька самостійна вправа: Усім дітям роздаю по шматку паперу, поділеному на чотирі частини вертікальними лініями. Над першою стежкою надписуємо: „З камню", над другою: „З міді", над третью: „З бронзи" і над останньою: „З заліза".

— От у той стовбець, де надписано „з заліза"—записуйте, все що попадеться на очі залізного, а де надпис „з міді"—мідне, а де „з каміню"—камінне. Тільки не пригадуйте, а пишіть правду, що зараз сами тут побачите!

Починається записування. Нарешті—Зіна не витримала, зривається з свого місця, підбігає до мене й питається:

— А можна побігти по всьому дому позаглядати—де що є, а то я так мало напишу!

— Біжи!

— А нам можна?..—питаються другі.

— А ви щож, чужого бога чи що? Біжіть!

Недалечко від нас нас на лавці стоіть самовар. Абраша підходе, мацає його, за-для чогось зазирає в трубу і нарешті, покрутивши кран,—питає:

— А він же мідний?

Міні не дають відповісти: хором кри чать „Мідний"! і скоріш записують.

У кутку стоіть салдацький „котелок" у якому дошкільна група місила глину. Хтось записав його за мідний—але трохи уважніші спостережники—зробили заколот. Розглядаємо. Хтось скребе іржу й каже:

— А що?! Хіба на міді така іржа? Там зелена!..

З другої кімнати вибигає Маруся.

— А біля піаніно ручки які?

Я кажу. А питання з усих боків сиплються як дощ: на те, що оточує дітей, що так намозолило очі—діти звернули увагу,—можна сказати—*наукову увагу* і з зацікавленням лізуть і заглядають у кожну щелину.

— А які на патреті краї?..

— А з чого дзвоник?..

— Аджеж правда—мій ножик залізний?—таємниче питає маненький Ваня Приняга,—який учиться з другою групою—але зайшов до нас „у гості".

— А от то що під домом... як його... фундамент,—з камню? питає Клава.

— А про який камінь ми все балакали?

— Про самородний!

— А це?

— З цегла...

Друга частина дітей пустилася не в екстенсивність, в в інтенсивність: оглядають себе, записують: пуговки, булавки, голки, шпилки, гребінці; розглядають стіни, стіл, двері; записують: гвіздки, прогоничі, петлі і т. и.

Нарешті—ті що побігли—несуть листки і ще здалеку кричать:

— А в мене з бронзи немає нічого записано!..

— А в мене з камню!..

— А в мене мідного тільки двоє: самовар та каструля!..

— А в мене залізне не влазе! Хто—зна стілки!..

Сідаємо. Починаємо читати. Виявляється яскраво—яка масса сучасної культури робиться з заліза і яку значно меншу ролю грає решта. Робимо висновок: коли став залізний вік—культури зразу в багацько раз побільшало, життя пішло все швидче й твидче.

Підраховуємо—хто написав найбільше. Клава, яка ходила з зошитом як який рядчик—б'є рекорд.

От на зразок один з таких листків:

З камню	*З міді*	*З бронзи*	*З заліза*
	самовар безмен чайник	підстановка для лямпи	вилка, замок, труба, койка, колун, відро, ніж, кнопка, бритва, утюг, гвіздки, дріт, вивіска, кольця на хомуті пробой

Це-спроба вислідкування сучасности,—хоч у примітивний формі. Це вже праця, яка скидається на наукову,—бо обробляється тут „сирий" матеріял. Де-коли, як була можливість ми з учнями ходили у проходку по вулицях (у місті)—і на вулиці порівнювали сучасну ролю каміню, міди, бронзи, заліза.

Сідаємо знову ладком і, записавши де-які висновки в зшитки—розмовляємо далі.

— А хто скаже: скільки разів на день—ми з вами вживаємо залізо: скільки разів воно стає нам за день потрібне?

Усі щось кричать—проходка по дому прошла не дарно, —а дісципліну трохи зменшила. Втихомирюю. Питаю по черзі.

За 2 рази—вислоплюється 2
„ 3 „ „ 1
„ 4 „ „ 1
„ 7 „ „ 2
„ 8 „ „ 2
„ 10 „ „ 2
„ 11 „ „ 1
„ 15 „ „ 1
„ 20 „ „ 2
„ 100 „ „ 2

Щоб провірити—начинаємо думати про це коллєктивно. Встаємо з чого? Залізної кроваті, яка стоїть у хаті під залізним дахом. Надіваємо штани з залізними пуговками—а то не держатимуться. Ходимо по полу, прибитому залізними гвіздками...

— Я вже засипався!—кажуть Пилип і Гриць, які казали що 2—3 рази.

— Умиваємось—з залізного умивальника, води наливаємо туди залізною кружкою... і т. д. і т. д. Налічуємо за період до сніданку—30 раз.

Я рішаю, що слідкувати за цілим днем—це праця однаманітна і така що обридне дітям. Тому—на цім зупиняємося і розраховуємо, що за цілий день мабудь разів у чотирі більше, бо це тільки чверть дня.

— А ну, Настя,—скільки ж вийде за день?

— 120 раз!

— Ооооо!...

— Та ми ще ж Боже ж мій! Ми ж ще скільки проминули!

А як двері відчиняємо: там і ручки, і петлі...—хвилюється Маруся.

Далі думаю провести—несістематичні балачки про залізний вік:

— А ну, сипніть зараз скрізь—пошукайте заліза—хто якого попаде, і таскайте сюди—а ми роздивимось!

Усі швиденько розбігаються—і помалу зносять—обрізки тонкого листового заліза, шматки дроту, гвізки; Абраша і Андрій—прут величезну плиту—хунтів з тридцять. Обидва спітніли—і при загальнім бучнім реготі кладуть на лаву, з урочистими фізіономіями: на стіл—не змогли підняти!

Беремо по черзі все принесене і уважно розглядаємо. Спривоу кожного екземпляра ведемо балачки про залізний вік.

Розмова—жива. Діти засипляють питаннями. Влаштовуємо таблицю під назвою: „Залізний вік". На товстий папер чіпляємо дротину, листове залізо, пружину, гвіздок і т. и.—ріжні сорти. Мимоходом—кажу про сріблоїого вироблення.

Десь роздобуваємо ручку з бляшаної кружки і по анальогії з „золотом" мідного віку—пишемо пробу—„84".

Де хто шуткує: „красне серебро".

На другім шматку коллєкція: „Чавун, залізо, сталь". Прив'язуємо половиночку кришки з плити, стежка з заліза і, за браком другого зразка сталі—поломану голку.

Друга розмова про залізний вік.

— У кого тільки була мідь у мідний вік?

— У багачів!

— Чому тільки в них?

— Та мало її було!

— А от у залізний вік—заліза?

— О! заліза дуже богато!..

— А зараз задача: додумайтесь,—що од цього вийшло? В кого залізо стало?

— І в бідняків!—кажуть діти гуртом.

Коротенькі балачки сприводу цього і запис у зшитки.

— У мене батько бідняк,—каже Серьога:—а от і то: куди ни повернись—залізо!..

— Як, діти,—ми назвемо мідь за те що вона прислуговувала багачам?

— Слуга багачів!—каже подумавши Ара.

— А залізо?

— Слуга усіх—і бідних і багатих!..

Записуємо.

— А де у нас, у Білгороді—найбільше зализа—у якому місці?

— У депо! кричать усі.

— Туди як зайдешь—так і зверху залізо, і знизу, і з боків станки, паровози...

— А таких депо—діти—зараз дуже богато. А є так ще куди більші! Ось у Харькові, як ідеш по залізниці,—так видать. У який вік таких депо можна понаробювати?

— У залізний!

— А чом же в мідний—ні!

— Та не стало б міди!

— А залізницю можна в мідний?

— Ні! На одні рельси скільки треба!..

— Задача: що було б без залізниці?

— Пішака б ходили! Довезти хліба було б не можна!..

— А кіньми?—питає якийсь то оптіміст.

— Е! Зараз мужики он усі злі на гужналог,—а зараз і залізницею возять!—каже найбільший Павло.

— А скільки пудів можна провезти у вагоні?

— Тисячу!

— А скільки в потяг можна взяти вагонів?

— П'ятдесят!

Діти рахують, бурмочучи під ніс.

— П'ятдесят тисяч пудів!

— А конякою скільки довезеш?

— Пудів двадцять!

— За скільки ж коней працює потяг?

— За дві тисячі п'ятсот...

— А де той хліб беруть, що потягами возять?

— Як де?! Люди сіють!

— А чим вони орють

— Плугом

— Яким?

— Залізним?

— А косять? а скородять? а віють? а молотять?..

Виясняється, що скрізь, куди ни повернись, у кожній дрібниці залізо, залізо, залізо! Що без заліза—не буде врожаю, що без заліза—буде холодно, без заліза—всі голі ходитимуть. Ставимо себе (в думці) в „беззалізне" становище—і бачимо—що ми повинні поробитися тими дикими людьми, прс яких балакали раніш. Діти жахаються, не хочуть. Де які думки—до яких доходимо в цих страшних балачках—записуємо.

Далі згадуємо спосіб добуття заліза. Згадуємо про дрова, які треба палити. Я показую лицем, руками, голосом ту величезну масу дров, яку жере домна, та ще не одна. Скільки ж дров треба палити, щоб без перерви залізо робити?

— У лісі рубати!

Беремо найкращий випадок, коли поблизу є ліс,—розраховуємо—і виходе, що через де-кілька літ дров не вистачить.

Діти з острахом питають:

— Де ж іх бртаи??..

— Ліс навкруги увесь попалили—далеко-далеко немає а ні деревця—кажу я трагичним голосом:—що робити!

Мовчанка. Пригнічені діти пессимистично сидять, нахнюпившись

— Вигадайте!.. Залишить залізо добувати—так воно ж усім потрібне—без його жити майже не можна...

Валя виставляє проект:

— Може хто строівся раніш—так у землі у погребах дуби залишилися—так іх повикопувати і попалити.... Ми оцю зіму всю протопили отак нашу хату.

Ваня сміється:—Тож ви! А в ту домну і вся ваша хата влізе ще й місце буде! Однаково не вистачить!..

— Та те дерево і трухляве зовсім,—додає Ніна.

— Кізяком можна топить!...—з хапливостью каже Ксюша.

— Почекай, я скажу,—перебиває Маруся:—соломою—як ми лежанку топили....

— А скільки ви вносили соломи за один раз?

— Остільки о!—розгортає Маруся руки скільки мога—багато!

Виясняється, що і кізяк і солома в порівнянні з тим—скільки місця вони займають—дають дуже мало тепла, паливо негоже для виплавки заліза.

— А ви мабуть знаєте!—раптом каже Оля: бо ви якось осміхаєтесь не так!

— Скажіть!!! Ми не надумаємо!..

Оповідаю про камінний вугіль. Пессімізм дітей розвіюється.

У конспекти пишемо: „Почали копати з землі камінний вугіль, щоб плавити залізо".

Далі збираємось біля вікон. Хто якось сідає, хто стоїть; гуртом розглядаємо, аналізуємо краєвид. Звичайно, це корисно тільки в місті—як Білгород; на селі—це має дуже менше рації. Спершу дивимось в північне вікно, на Петропавлівську площу.

— А ну, діти,—як заглянути у вікно, так можна вгадати,—якого це віку все, що ми бачимо?

— Залізного!

— Чому так?

— Так це ж наш вік!

— Так це ти й не дивлячись знав,—а ти от знайди—щось, що видать з вікна—і таке щоб зразу ясно стало, що це—в залізний вік роблено!

Діти тичуть пальцями на дахи домів, покриті залізом, на трубу біля водопроводного баку, на повозку з залізними частинами, яка іде як раз через площу.

— А от на оцей, на оцей самий краєчок зазирніть—що є там?

Діти висовують шиї, попинаються, бачуть паровоз коло депо, рельси..

— А он ще телєфон!—кричить Кость.

На цьому краєвиді відшукуємо все, що люди вигадали в старо-камінний вік, ново-камінний, бронзовий і що пережило свій вік і залишилося як потрібне до наших часів.

Іде досить жива балачка. Далі переходимо до вікон, що дивляться на захід; бачими височенну трубу цегельні, колючий дріт, якийсь то старий казан і т. и. Аналізуємо і цей краєвид з історичного погляду.

Виходимо далі на вільне повітря і починаємо робити іллюстративні праці. Завдання собі оіти беруть самі,—і не по одному, а по де-кілька; я тільки даю поради, щоб робили не так, що попало,—а щось цікаве, важне. Усі розібрали праці і побігли скрізь. Залишилося четверо безініціативних, пассивних дітей. Я ім даю на вибір пригадані мною праці,—але силкуюся зробити це так щоб не я нав'язав,—а діти самі забажали робити те чи те. Нарешті залишається сидіти одна велика нерозворотна ні духом ані тілом—Нюра. Я не задаю ій нічого. Вона посиділа хвилин за три,—далі підвелась, підійшла до мене:

— Я теж піду лопату зроблю!..—я згожуюсь. Праці робили такі:

1. Коллєкція ріжних сортів камінного вугіля.

2. Модель домни, зліплена з глини, поставлена на великому шматкові кори.

3. Малюнок домни.

4. Паровоз з глини. Цю працю вигадав сам Стіпачов Ваня—і гарно зробив, паровоз, звичайно не як раз увесь, а тільки зверху до половини колес—инакше ніяк, було не можна.

5. Малюнок паровоза.

6. Найбільший розряд праць,—приладдя залізного віку: лопати, вила дротяні, сокири, дротяні граблі, граблі з гвіздків, ножики, коси і т. и.

7. Хата залізного віку—глиняна, з залізним дошкам.

Ваня Стіпачов уже закінчив, поки ми тут вовтузилися з працями,—свій паровоз і під дубком будує телєфон: заганяє в землю палички у пелець завтовшки і в пів аршина, або в три чверти завдовшки. Між паличками—натягує дротину.

Тася десь видрала шматочок заліза і загинає кінчик кругом палички: робить сокиру. Підходить Фрося:

— Оооо! Це як раз наш щербатий колун!

Весело сміємося. Усі шукають шматків заліза. На наше щастя як раз недавно тут перекривали дах—і залізних обрізків було досить. Усі питають, показують свої праці, сіпають, заставляють мене микатись, як муха в окропі. Ось Ара уже зробив ножика і спробує ім різати траву,—спроба досить удачна. Другі з ним розглядають і Ару, і ножик, і траву.

А Ваня Стіпачов, весело оскиряючись, заганяє вже п'ятого стовба в свій телефон... Зіна ніяк не розрубає пічниковою киркою (тільки один оцей інструмент у нас і є) заліза для якогось грандіозного ножика. Я допомагаю. Грицько спробує робити з дроту ліжко: „таке як моє".. На терассі стук! грюкіт! балачки!

— От робота йде!—осміхаючись звертається до мене Маруся, яка вже закінчує лопату.

Володя сидить на траві з шматком білого картону, поклав зверху ножниці—і обкреслює по ним—хоче з картону вирізати ножниці. Стьопка примудрився десь знайти довгеньку стежку заліза, уже виробив рушницю—і тільки мудрує—як би це причепити курок так, щоб ефектно клацало. Пилип з кутка питає—

— А як міні на держаку коси оту палку приробити, що посередині?

Я показую; власне, починаю показувати,—а він уже кричить:

— А! згадав! Я бачив! Я далі сам дороблю!...

Ара робить з бляшки і дроту гребінець—досить гарно—так що можна й на голову. Я дивуюсь,—діти те ж.

— Так я робив у слюсаря рік цілий! Ми на продаж такі гребінці робили!..

Хтось згадав про серп. Пробують вирізати з картону, малюють.

Виходе пагано. Я показую.

— А навіщо оці зубчики? питають діти.

Я кажу. Ваня Пеліхосов закінчує грандіозного масштабу лопату і каже:

— Оце так—у коровнику грязюку та гній чистити,—а то ми з нашою—повзаємо—повзаємо!....

Гриша все силкується зробити молоток з заліза,—та тільки не такий, що дощічкою, а вигнутий,—але все щось ніяк не виходе.

Я допомогаю.

— Оце діло!—каже Ксюша, заклепуючи щось таке:—оце так—гарно заніматись! а то я раніш,—як почали учитись—не любила історії культури!...

Другі дівчата тієї ж думки.

Ара робить лопату з лямпового рефрактору, який блищить во всю. рма—дівчинка, яка теж тільки що сама зробила лопату,—зупиняє його:

— Не треба лопати! Що ж це в нас за музей буде: вісім лопат та п'ять ножиків! Ти вигадай ще щось нове!

Той не згоджується і робить чудову лопату з аршинним держаком.

— Ви ж Ірмину лопату те ж у музей вішайте, а то вона он як на ене позирає!—каже Ара, запевнений у тому, що його лопата найкраща від усіх.

Я обіцяюсь. Праця ще йде хвилин з двадцать. Далі—всі закінчують Хто не поспіває—того я підгоняю.

Зову всіх на „зібрання".

— Зібрання!!! Зібрання!!!...

Розсажуємося всі кружка на траві. Починаємо обговарювати; що вішати в музеї: яку сокиру з п'яти, яку лопату з восьми, і т. д. Порівнюємо, вибіраємо найкращі; діти становлються до цього цілком свідомо: як яка праця чимсь цікава—усі ухвалюють вішати два, три екземпляра.

Далі—вішаємо. Ара—„задається":

— А моіх праць он скільки! Е!

Телефоном Ваніним підперезуємо усю стіну, де міститься „історичний музей".

Ця розмова, а також попередня і та, що йде далі—дає дітям обмалкувато теоретичних знань. Але не треба забувати, що матеріял залізного віку цими розмовами цілком не вичерпується, а дається тільки загальний нарис, детальне ж вивчення буде йти далі, в другому і особливу в третьому концентрах,—коли будемо вчити історію окремих галузів промисловости і окремих народів. А балачки першого концентру розраховані більш на те, щоб зацікавити дітей, ввести їх в історію культури—щоб в ній вони почували себе як дома. Балачки такі і праці привчають, заставляють дивитись на культуру, яко наслідок праці людей, таких же людей, як і сами діти.

Це не раз буде штовхати дітей до думки, що все—це руки і ум, а також, що руки і ум це все; це раз за разом буде давати матеріял для світогляду дітей—як творців і хазяїв, одним словом *пролетарського* світогляду, і не в формі мітінга, агітації, а в формі дитячої власної, самостійної думки. До речи може цей світогляд опісля і зможе стати, коли витримати такий курс до кінця—підходящою заміною *релігії*—без тих поганих

наслідків недбалого „просвітлення дітей“, як, ведуть до голого легковісного нігілізму, до пустки в душі одних і до запеклої, болізної, нерозумної релігійности в других. Звичайно—зробити це однією чи трьома розмовами неможливо, навіть неможливо однією історією культури—а цілою сістемою виховання і навчання, на протязі кількох літ—але всеж таки це маненькі камінці,—з яких помалу будується світогляд.

Машинний вік.

Розмова про машинний вік.

— А ну, скажіть, який вік з усих найкращий?

— Залізний вік!!..

— А через що це так?

— Та гарно жити!.. І заліза багато! Залізо гарне!...

— А де зараз саме найбільше заліза?

— На залізниці!

— А ще де?

— На заводі! На фабриках!

— А що ж там є залізне?

— Машини всякі!..

— А з чого ще роблять машини, крім заліза?

— З чавуна!! З сталі!!...

Розбіраємо і рішаємо що це все рівно залізо. Діти думають думають,— і нарешті кажуть:

— Тільки з заліза! Є мідні,—та мало!.. рідко дуже!

— А що ж роблють машинами?

Тут діти завше поділяються на дві групи: в уяві одних дітей—машина—це паровоз, а в уяві других, які більше жили в селі—машина—це молотилка.

Як раз, щоб ясніше дітям показати що можна назвать машиною, або, краще—які бувають машини, що машин багацько ріжних я і ставлю це питання. Діти називають, які знають. Виявляється, що є ще третья група дівчат, які побільшости думають, що машина то є швейна машина.

— А ну, кому на якій машині довелось працювати?

Питаю по черзі всіх. Кажуть. Ара—машинкою тютюн різав, папироси набивав, Пилип—жито косив, Дуня—овес віяла віялкою, Маруся на машинці шила, Клава—м'ясо вертіла на м'ясорубці, Микола—молотив, а Павло брата обстриг машинкою.

— А я на машині іздила, у вагоні—каже Фрося.

— А в вагоні заліза мало! більше дерева!—перебиває Зіна.

— А що в вагоні найголовніше?

— Колеса!! Осі!!..

— А з чого іх роблять?

— З заліза.

Володя сердитий:

— От ще! а що лізеш, питаєш! знаєш ти там!...

Я зупиняють і користують випадки—прочитати мораль—щоб усі хто що незнає—питали і щоб ніхто цьому не заважав.

— А ну, давайте ще розрахуємо: скільки разів ми в день машиною користуємося?..

— О! Я ані разу!—кричить хтось.

— А ну ну.... Встаємо з кроваті.... де її роблено?

— На заводі!

— Чим?

— Машиною!

— Раз. А простиню де?

— На фабриці!.. Машиною!..

— Два. Тарілки... мило... таз...

— Оооо!—кричать усі заразом: завше машини й машини!

— Що зараз для нас найголовніше значить!

— Машини!...

— А в камінний вік були машини такі як зараз?

— Ні! Не було!..

— А в мідний?

— Теж не було!...

— А стінобойна машина?—питає Павло, забули?

— Так мало ж машин!—обстоює Петро: майже не було!..

— А в залізний вік з самого початку? як залізо взнали—так зразу і машини всякі виробляти почали?.. Легко це—машину вигадати,—та не одну?

— Ні!.. Важко!., Був ще спершу залізний вік без машин!..

— От хто надумає: на скільки частин можна розділити залізний вік?

— На дві!

— На які?

— Одна без машин, а друга потім з машинами!

— От першу давайте зватимем *залізний вік*, а як же другу назвати?.. Який вік?

— *Машинний вік!!!*—кричать діти хором.

У зшитках пишемо:

„Машинний вік.

Люди вигадали і нароболи багато рішних машин“...

— А як же це ми того разу машину у залізний вік повісили?!..—протестує Ксюша—показуючи на стіну, де красується Ванін глиняний паровоз.

— А ми ж тоді ще не ділили останній вік на два. Давайте зараз поділимо: що там на стінці ще є з машинного віку?

Вибіраємо. В машинний вік ідуть: Паровоз, малюнок паровоза, телєфон. На стежці паперу робимо напис—„машинний вік“,—і прибиваємо на стіну з боку „залізного“.

— Хто скаже: якого віку депо оте на залізниці?

— Залі... машинного!!!

На анальогичні запитання діти довгенько ще відповідають: „залі... машинного"—але це, на мою думку—не дуже велика хиба,—бо вони свідомо до цього ставляться і свідомо поправляються. Щуб усунути це на вправі—ми з дітьми знову визираємо в вікна—і наскоро аналізуємо краєвид і, так як у попередній розмові,—відокремлюючи явища які можливі в залізний вік і які тільки в машинний.

Як раз вулицею повз вікна ідуть двоє залізничників, замусолені, в сажі. Я питаюсь:

— Що, можна зразу впізнати—якого це віку люди?

— Можна!.. То ж Шури Коржова батько—машинист!

Сміємось.

— Добре ж, що ми їх знаємо! А якби зовсім незнали, чужі шли б? Тоді—можна б узнати?

— Можна!

— По чому ж?

— А такі в сажі та замусолені тільки на машинах і бувають!

— А ще що?

Після паузи:

— А таку матерію, що вони вдягнуті,—тільки на фабриці зробити можна!

— І на картузі матеріял з фабріки!..

— А он у руці папірець—теж з фабріки!

— І папіроси курять!

Ще трохи докопуємось.

Далі думаю провести *аналіз машини,*—себ то розділити машину на три частини: двигун, інструмент і передачу. Ідемо до другої кімнати, де стоїть наготовлена швейна машина. Показую учням—як іде сила, які є колесики—і чому то бігає так,—а то зовсім по другому.

— А зараз вам задача; тільки сперш подумайте, а потім скажіть. Де тут у цій машині найголовніша частина?

Усі тичуть пальцями на голку і човник.

— А як оце зветься?

— Це голка... А це... Та ми чули, та воно з голови вилітає!

— Оце зветься—човник. А ну, скажемо разом:

— Човник!!!!.... Придивляємося—як човник бігає то туди, то сюди.

— А для чого ж оця спина у неї, та коліщата?

— Та щоб човник бігав і голка штрикала!

— А як би вони сами собою ходили?

— Тодіб того, останнього не треба!

— А що найголовнише у самокоски?

— Довгий ніж!

— А у молотилки?

— Барабан!..

— Так от: оте — чим машина робить, найголовніше, — зветься *інструмент.*

Повторюємо усі разом, записуємо на дошці і в зшитках.

— А чим ми заставляємо човник бігати? А ну, Настя, зроби так щоб він забігав.

Настя крутe ручку.

— А молотилку так покрутиш?

— Ні! То кіньми движуть!.. Я ганяв!! і я!!

— А є така, що паром движеться! Я бачив!

— А плуг?

— Кіньми! Волами!..

— А хто знає—як ще зараз є орють і без коней і без волів?

Діти згадують про трактор,—але ніяк не згадають це важке слово.

— Той... як його... ммм...

Я підказую. Де які ніколи і не бачили і не чули. Я показую на полу ширину, яку бере плуг, а Гриша—ширину захвата десятилетнього трактора:— як раз на півкімнати.

— А і ще й більш!..

— Оооооо!

Усі здивовані.

— А чим же такий трактор движеться?

— А так як і грузовик! (Ми з дітьми частенько катались на грузовику, який нам привозив продукти)

— А чим же грузовик?

— Бензіном!..

— А трамвай чим!

— Током!

Кажу дітям де що про ток і даю назву: електріка. У дітей перед очима стають гарні сторона електріки,—і вони кажуть:

— А гарно, як все двигать електрікою.

— Так, і дешевше!

Кажу де що про електрофікацію в Р.С.Ф.Р.Р.—пишемо це важке слово на дошці. Зіна росповідає про те, як вона колись спробувала патрон електричної лямпочки—а її сіпнуло за палець,—аж боляче!

— А я,—каже Вася Герасімов,—я колись у зламаному виключателю спробував язиком—так воно як кольне!—та потім неначе аж кисле на язиці.

У зшитках пишемо, що машини двигають рукою, ногою (ножна швейна машина), пальцями (що стрижуть), кіньми, паром, електрікою, бензіном.

— От те, що движе—зветься *двигун!*

Повторюємо і записуємо.

— Так які частині в машини ми знаємо?

— Двигун!! Інструмент!!..

— А ну, пригадайте таку машину, що движеться рукою.

— Мясорубка!

— Ногою?

— Токарний станок!

— Кіньми?

— Молотилка!

— Паром?

— Пароплав!

— Бензіном?

— Мотоцікльет!

— Током електричним?

— Телєраф!..

— Ось гланте сюди: оце у машині інструменг, а рука двигун,—а оце ще що таке? Як оце назвати?.

Міркуємо довго і нарешті доходимо до слово „*передача*".

— А хто з вас бачив млин?

— Я!! Я!! Я!!!

Аналізуэмо вітряк. Інструмент—жорна, двигун—вітер, який давить на махи, все останнє—передача. Теж саме робили з водяним.

— А у нас у Сібіру—каже Настя,—так є такі млини—що кіньми двигають...

Згадуємо і про парові млини.

— А навіщо нам оті, всі машини?

— Та вони роблять!

Пилип знов починає щось балакати про самокоску, на якій він косив.

— Ну от ти косив. Що ти робив на самокосці?

— Сидів та коней підгонив!

— А з косою—краще?

— Куди хуже! Та я ще,—червоніючи каже Пилип,—я ще кривий на ліву ногу—так мені зовсім косою не можна!..

— А от як краще шити?

— Машинкою і скоріш—і лекше! каже Дуня:—я як голкою шила,—так ось усі пальці собі понаколювала! А машинкою гарно: крути та підкладай!

Виводимо формулу: „з машинами—лекше". Записуємо. Усі хвалять машину: з машинами—краще жити!..

— Од усякої машини краще жити?

— Нуда!!!..

— А чули що небудь про кулемет?

— Чули!! Тут позавчора стріляли на горці!

— Він так,—швиденько додає Ваня: трах-тах-тах—та-тах—та-тах...

Макарка з запалом його підтримує. Підіймається галас: кожен удає з себе кулемет; я силкуюсь перекричати всіх. Затихли.

— А в який вік люди почали іх робити?

— У машинний!

— Це вже погане!—каже Зіна.

— А ще револьвер, що комісари ходять! додає Гриша.

— А рушниця?—питаю я:—а гармата?

— Ог і в цьому вікові є погане,—зітхає Гриша.

— А от ще забули. Навіщо нам здався аероплан?

— Літати!

— А гарно літати?

Діти так наладились казати „погане"—що і тут кажуть: „пагано".

— А кому б з вас хотілось політати?

— Міні!—кажуть майже всі, прижмуруючи очі і здвигаючи плечима.

Сміємось:

— Виходе, що гарно,—коли всім хочеться літати.... А для чого це зараз аероплани?

— Бомби кидати!

Малюю картини страху, роспачу, руіни—від бомб.

— Хай йому біс!—кажуть діті:—не треба аеропланів!..

Ара обстоює!

— А як вороги нападуть на наших: тоді треба!.

— Так і в них такіж аероплани будуть!..

— Краще щоб ні в тих не було, ні в тих!

— Може хто з вас надума: для чого гарного, корисного можна аероплани приладнати?

— Кататись!

Я додаю ще про перевозку пошти, газет і т. п.

— От бачите,— і в машинний вік не все ладно! не так, як слід.

Рішаємо,—що з культури в цей вік зайве. У конспекти пишемо: „Зайве у машинний вік: кулемет...." и т. д.

Аероплана не пишемо. Клава пропонує не писати „рушниця"—а записати „сальдацька рушниця",— бо такі, що звірів бити—потрібні. Володя протестує і пропопує в такім разі викреслити і кулемет, бо ім теж можна стріляти...

— Кого?

— Орлів!—каже Володя.

— Страусів, додає Ксюша.

Обговоруємо гуртом,—рішаємо що кулеметом бити птахів і звірей дуже неекономно. Записуємо ще апарат з удушливими газами. Я пропоную записати також динаміт, порох, піроксілін, бомби,—для спроби—як до цього стануть діти.

— Ні! ще не пипить! я скажу!—заявляє Павло: от як кинеш бомбу в річку, так риба оглушиться і випливе...

Я оповідаю про те—як зірвали скелю біля Нью Іорка,—яка мішала пароплавам. Показую малюнок (з книжки Рубакіна). Балакаємо про користь динаміту в шахтах. Володя. Ара і другі—кажуть, що так робити дуже не-

безпечно. Міркуємо і рішаємо що без цього вже ніяк не можна. Балакаємо про револьвер. Діти сумліваються—чи то він потрібний, чи то ні?

— Навіщо?

— А як ракли нападуть?

— А хто кого скоріш підстреле—ти раклів, чи ракли тебе?

— Ракли мене шаидче!..

— От бачиш...

Записуємо револьвер у зайві. Далі думаю за для того, щоб слово „пар" дітей не було мине порожнім словом—треба з'ясувати дітям найпримітивніші принципи парового двигуна. Ще перед балачкою, зарані я наготував усе потрібне для цього Узяв кружку циліндричної форми,—кружку, з якої завше п'ю чай. Зробив з картони кружок, який сковзався б: угору та вниз, угору та вниз... до нього посередині чіпляю паличку (це поршень). Далі беру листок картони—розміром 25×35 см.,—ставлю посередині дротину—устой за для коромисла. Роблю з дроту коромисло, шатун. У картонці з двох боків загинаю боковини—см. по п'ять, продіваю дротик з кривошипом, а з зовнішнього боку боковини—на вал коліща—маховик. Пускаю перед дітьми цю машину в ход. Діти задоволені:

— Дайош машину!!!

Пояснюю подробніш—чому то воно так движеться і про те—як од маховика можна провести привод до всякої машини.

Такі балачки, правда, відносяться може більш до природознавства - але у природознавстві ця тема разроблюється в старших клясах і дуже детальніш.

Балакаємо ще про другі цікаві явища машинного віку—наприклад про алюміній, з якого роблять ложки, радій, грамофон, тєлєфон. Звичайно—все це по трохи, по краплиночці.

— От діти, слухайте: як би вам от призначили жити в одній кімнаті або з людиною камінного віку, або з людиною машинного віку,—с ким би ви схотіли,—с ким би вибрали?

— З машинним!

— А чому це так?

— Та він умніший і добріший, а той злий, дурний.

— А через що воно так?

Діти міркують. Звічайно кажуть про звіроловство, що ніколи вчитись,—а з другого боку—про машини—біля яких працювати треба навчившись, багато знаючи, на те—що на фабриках людей побагато—і вони звикають до других.

Це один з кроків, з маненьких кроків, зовсім манюсеньких по тому шляху, по якому діти йдуть до переконання: „бытие определяет сознание".

Чіпаємо ще трохи, злегка, робітниче питання.

— А як отих людей назвати, що по фабрикам та заводам працюють?

— Робітники! Робочі!..

— З вас ніхто не був робочим?

Виявляється що Ара—був у слюсарні, Серьога на шерстомойці. Кажуть про уідливість праці—нудної, одноманітної.

— А там де роблють—на заводах та фабриках—отак коли миті як от у нас?

— Ні! Діти самі малюють страшні обставини фабричної праці. Згадуємо, правда, що це не скрізь так—але ж побільшости. Щось записуємо—але і це—тільки мимоходом—це розроблено буде далі, в дальніших працях, коли діти будуть мати більше розвинення, більше свідомости.

З праць, які ми робили на цій розмові—можна назвати такі:

1. Малюнок паровоза.
2. Малюнок аероплана.
3. Яка небудь машина (малюнок)—з підписами: „двигун", „інструмент" „передача".
4. Малюнок фабрики. Робимо так: малюємо товстий стовбур, димар далі—жирні лежачі палки-широкі і по ним стоячі—з просвітами—виходе наче фабричний корпус—чорний з світлими вікнами.
5. Малюнок велосіпеду.
6. Грузовик (малюнок).
7. Вітряк (мал.).
8. Водяний млин (мал.).
9. Діріжабль (мал.).
10. Гармата (модель і малюнок).
11. Револьвер (модель).
12. Кулемет (мал.).
13. Війна (малюнок).
14. Малюнок стовпів радіо-станції—яку діти бачили біля Харькова.
15. Трамвай (мал.).
16. Модель парового двигуна.
17. Швейна машина ручна (мал.).
18. Швейна машина ножна (мал.).
19. Машина, що нею стрижуться.
20. Електрична лямпочка. Мені хотілось дістати десь справженю попсовану лямпочку і прив'язати до неї провод—але це не вийшло: ніде було дістати. Через те—малюємо на білім картоні, вирізуємо,—і провод таки чіпляємо.
21. Малюнок символичний: блискавка, яку хапає людина. Це визначяє перемогу над електрікою, приручення ії.
22. Трактор. (малюнок).
23. Модель залізничого шляху—шпали, рельси, насип и т. и.
24. Малюнок залізничого мосту (в Білгороді „Вовчанський").
25. Грамофон (мал.).
26. Зразок алюмінію з відповідним надписом.
27. Великими красивими літерами на довгій стежці паперу намалювати червоною фарбою: „електрофікація".
28. Молотилка, віялка, і т. и. (малюнки).

29. Перелічити усі машини, які знає.

30. „Як я працював на шерстомойці".

31. „Чим паганий залізний вік,—і чим гарний".

Усі малюнки і моделі „зайвого"—збіраємо до купи і вішаємо в музеї під окремим надписом: „зайве у машинний вік".

Діти хоч на розмовах і виявляли огиду до війни,—але ж в працях ілюстративних війна зацікавлює їх найбільше, Вони з захопленням беруть воєнні теми,—кулемет, гармата, війна, рушниця.

Увечорі іду за вечерею (в дитячему будинкові)—з однієї дачи до другої.

По дорозі зустріваю Гришу—везе і насупроти мене направляє гармату—величезну, зроблену з дерева—завтовшки в руку; коліщата з фанєри. Сюди ж підходе Ара. Сміємось гуртом і йдемо всі разом у мою кімнату,

Гриша ще щось почав маракувати,—а Ара—дороблювати свою модель парового двигуна.

— Петро Мартинович! а я знаєте що зроблю? каже Гриша.

— Що ти там надумав?

— Я вітряк зроблю; так як він є, тільки менший—а махи такі як ото на воротях ставлять! Тільки в середині буде крутитись, а не молоти. Я трохи з ним балакаю, даю де-які технічні поради.

Випадково вийшло так, що під час балачок про валізний вік довелось мій „історичний музей" переносити з однієї кімнати до другої. Діти живо і весело хапаються, таскають, на мене градом сиплються питання з історії культури, так що я навіть не встигаю всім відповісти,—і в голові у мене з'являється думка: хоч після музею і зостається зовсім поковиряна гвіздками стінка, але ж треба вживати *переноску музея* з місця на місце—як один з методів навчання історії.

Коли вішаємо на нову стіну—діти згадують: які праці пропали, які думали робити, та чомусь забули або що, які вже поламались. Діти з захопленням беруть праці давно пройдених відділів курсу. От Ваня Єрмак поправляє хату на полях—працю Фросі—тільки з однією умовою:

— Ви ж на білєтіку припишіть—що й я трохи робив!..

Те, що колись пороблюсь—не усунулось кудись у темряву—не забулось—а висить на стінах музею—і як його рухнеш, коли переносиш—знову згадується старе і являються нові питання.

І от—перший концентр історії культури пройдений. Багато історичних явищ було тільки злегка зачіплено, про багато і не натякнуто, не було майже ні слова про клясову боротьбу, про розвиток псіхіки, про соціяльний лад і т. и. і т. и.

Далі у мене ішов другий концентр—де історія культури плянувалась по иншій сістемі: я переходив до історії окремих сторін життя—балакав детальніш про історії хліборобства, горного діла, транспорту, торгу, історію письма, мови і т. д.; третій концентр—історія з елементами політичними в нормальній послідовности історія східня, антична, руська. Тут уже завершується ті штріхи—які зараз тільки закинуті.

Після закінчення першого концентру—задаю загальні праці—наче-б то як коллоквіум. У мене праці були такі:

1. Написати все що знаєш про один з віків (завше дають гарні праці).

2. Написати історію чого небудь, тільки не в онтогенезі, а в філогенезі—історію напр. чобіт—через усі віки. Ця задача потрібує, щоб над нею учні поміркували.

Діти, закінчивши праці—сумно питають:

— Оце вже і все? більш про віки балакати не будемо?..

Разрешено 1948 г.